

Öz

Firdevsî'nin *Şâhnâme*'si bir milletin kültürünü, değerlerini, tarihini, efsanelerini, yaşadığı toprakları, hükümdarları ve mücadelelerini anlatan ve kahramanlık hikâyelerini içeren bir milli destan eseridir. Dolayısıyla bir milletin hüviyetini barındıran bu eserin en önemli unsurlarından biri vatan kavramıdır. *Şâhnâme*'de vatan; millet olma, birlik ve beraberlik ruhunun anlatıldığı en somut sınırdır. Vatana bağlılık ve vatan sevgisi ise yüce bir değer olarak *Şâhnâme*'nin ruhuna sızmış ve bütün satırlarına işlenmiştir öyle ki bu eserin ana temalarından birisi vatan konusu ve en bariz vasfı vatanseverliktir.

Vatanseverlik kavramı *Şâhnâme*'nin temel özellikleri arasında her zaman ilgi odağı olduğu gibi ayrıca tartışma konusu olmuştur. Zira bu kavram yerinde doğal ve değerli bir tutum olmasına karşın mübalağa edildiği takdirde ırkçılık boyutuna ulaşip yıkıcı ve ahlak dışı olabilmektedir. Dolayısıyla *Şâhnâme*'deki vatanseverliği gerçek şekliyle ortaya koyabilmek son derece önemlidir. Bu bağlamda *Şâhnâme*'de konu edilen vatan mefhumunu tam olarak nitelemek ayrıca sınırları ve kapsamını belirlemek gerekmektedir.

Bu çalışmada öncelikle *Şâhnâme*'nin temel taşlarından biri sayılan vatan teması ile ilgili daha geniş bir tanıma ulaşmaya ve gerçeğe daha yakın bir tasvir oluşturmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda vatan kavramı coğrafi konumu ve siyasi sınırları açısından değil belki mahiyeti ve taşıdığı özellikleri esas alınarak incelenecektir. Daha sonra ise vatanseverlik, vatana dair sevginin *Şâhnâme*'de tebarüz ettiği şekli ile açıklanarak, bir değer olarak Firdevsî'nin bakış açısı ve yaklaşım tarzı gözlemlenecektir. Son bölümde ise *Şâhnâme*'nin vatanseverliği hakkında mevcut olan bazı farklı ve bazen abartılı görüşler ve yakıştırmalar ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Firdevsî, *Şâhnâme*, Vatan, Vatanseverlik, Irkçılık

* Araştırma makalesi/Research article. Doi: 10.32330/nusha.913788

* Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı (Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı) Yüksek Lisans Öğrencisi, e-posta: zeyneb.jawadi@gmail.com, Orcid no: 0000-0001-7366-579X

Makale Gönderim Tarihi: 12.04.2021

Makale Kabul Tarihi : 12.08.2021

NÜSHA, 2021; (53): 117-154

The Theme of Homeland and Patriotism in Ferdowsi's Shahnameh

Abstract

Shahnameh of Ferdowsi is an instance of a national epic containing the culture, values, myths, people, rulers, battles and the stories on the heroism of a nation. Thereby, a significant element in this work is the concept of a homeland that encompasses the identity of a nation. The homeland in Shahnameh is a place where the story of a nation is formed, and the feeling of adherence to and loving this homeland have penetrated to its soul as a great value so that patriotism makes the most prominent characteristics of this work.

Among other emotional features of Shahnameh, patriotism has ever acted as the focus [of the studies on this work], and in the meanwhile, it has also been disputed. Patriotism works as a natural and valuable attribute in the appropriate context; however, if it is overstated, it is destructive and immoral. As a result, the proper elaboration of the patriotism as involved in Shahnameh is of high significance. The provision of a full image of the patriotism concept dealt with by Shahnameh, together with the delineation of its limits and framework is thus essential.

The present study initially seeks to reach a general description of the concept of the homeland, an essential notion in Shahnameh, and an interpretation of it that is closer to its reality. Accordingly, the concept of homeland is examined not in terms of geography or political boundaries, but in terms of its essence and the characteristics attributed to it from the Shahnameh perspective. Then, the approach to patriotism as a value is dealt with through the clarification of patriotism as the love for the homeland, i.e. as it is manifested in Shahnameh. Finally, some exaggerating views and attributes existing in this regard will be explored.

Keywords: Ferdowsi, *Shahnameh*, Homeland, Patriotism, Racism

Structured Abstract

Shahnameh of Ferdowsi, a particularly prominent epic work in Persian literature, is considered a highly significant work due to its specific linguistic features and rich historical and cultural content. Employing different stories and myths, it recounts the real history of a nation, the story of the formation of its identity, culture, customs and traditions; furthermore, it talks about the land belonging to that nation and also its people's braveries.

Shahnameh, an epic work, principally talks about a nation and everything it owns. The homeland belongs to a nation in which all the events related to that nation occurs. It is a basic and key theme in Shahnameh, a fact that has caused many researchers to attribute patriotism to Ferdowsi. And a possible result is that this leading feature can be inappropriately interpreted as racism whether it

is not properly elaborated on. Thereby, providing an appropriate definition for the homeland as it exists in Shahnameh, together with explaining the limits and framework of Ferdowsi's patriotism helps readers correctly recognise Shahnameh's manner.

The first section of this paper initially examines the concept of homeland in literature in general, and then, it deals with this concept as it exists in Shahnameh. Myths about nations, ethnicities and their identities, lands, wars and heroes form the topics of the oldest world oral literary works. Homeland in world literature refers to a parcel of land on which a nation resides. The interest of people in the land belonging to them and their essential dependence on it has been worked on by literature. However, this concept was not utilised in the distant past as it is nowadays. In the classic literature, the concept of the homeland was referred to using different items, nonetheless, there was no term appropriately assigned to this concept and everything used to point to where someone was born, resided or her motherland or country was regarded as an example of this theme. The concept of homeland as a literary term and in its current form, i.e., a country with defined political borders inside which different ethnic groups, people and a specific society live and possess it, entered into literature together with nationalism currents in the 17th century and it was given a defined structure when modernity movements were happening in Europe.

The second section of the paper deals with the concept of the homeland as it exists in Shahnameh, moreover, it illustrates that Ferdowsi uses no words to express this sense. And thus, no terms with the said meaning or similar words exist in Shahnameh. Ferdowsi specifically uses the term Iran to point to an area of land in which Aryans and Persians lived. Shahnameh uses Iran 1400 times, and this frequent use of the name a place is rare in the world literature and it is something astonishing and specific to Shahnameh. This unique frequent use of the term "Iran" in Shahnameh proves that a principal theme in this work is the concept of homeland. In Shahnameh, Iran is where Erri or Aryan people lived and the political or geographical limits of this area are not specified. Overall, what Ferdowsi mentions as Iran have no specific limits, It either means the great Khorasan or Mazandaran or the areas next to the Caspian Sea. It refers to a country that is politically ruled by a king or to a region with one culture [and language] located somewhere among Afghanistan, Tajikistan and Uzbekistan and some other countries. Therefore, it can be maintained that Iran or the homeland in Shahnameh doesn't point to a single land at all, but it is an abstract concept falling beyond a substance, and it is a symbol referring to all that makes the identity of a nation.

Anyway, this homeland can be studied and known using its characteristics and attributes. The following parts of the paper, providing some verses of

Shahnameh as examples, analyses the theme of homeland according to the attributes given to it in Shahnameh, including value and prominence, holiness, beauty, being the cradle of civilisation and art and also the symbol of independence and freedom.

The third section of the paper, "Patriotism in Shahnameh", examines the types of interest in the homeland and the method of expressing and evincing it. Accordingly, here, the expression of this interest is examined from three stances and in this regard, some examples are extracted and provided from Shahnameh. The first standpoint attempts to demonstrate that despite the conception of many people and researchers around the patriotism existing in Shahnameh, indeed, the homeland is not approached romantically by Shahnameh. Although the term Vatan [homeland] is used 1400 times, it doesn't collocate the terms love and similar words. Loving the homeland in Shahnameh is expressed through realism and nostalgia framework and as respect. The second standpoint refers to the patriotism of Shahnameh employing dependence and feeling homesick for the homeland. Once far away from their homeland, many heroes of Shahnameh used to cry and feel homesick as if they were far from their beloveds. The third point of view talks about giving priority to the homeland rather than your own self and life as another type of love for the homeland. The heroes of Shahnameh sacrifice their lives for their homeland and it is a prime example of love for something.

120

In the fourth section, "Patriotism or Racism in Shahnameh", the paper deals with some accusations levelled at Shahnameh concerning the existence of racism in this book; the allegations that have possibly risen because of the exaggerations made by some advocates of Shahnameh in this respect and also the provision of a false and diverted image of the patriotism of Shahnameh. Ferdowsi is truly a patriot if patriotism is considered to be the deep dependence on the homeland and if this land is regarded holy and defended even with sacrificing the self and life. Thereby, what mentioned in this respect isn't altogether ugly and immoral; all human beings possess such attributes, and accordingly, the expression of patriotism alone can't be denounced. But, if there are some signs of racism in a literary work, it can be regarded as ugly and wrong. Concerning racism in Shahnameh, three items have been claimed to be the characteristic signs of this attribute: a) the belief in prominence of a specific race, blood and nationality to others; b) humiliation of others; 3) hostility against others. On the basis of some examples extracted from the poems of Shahnameh, it can be maintained that this work doesn't regard any specific generation, race or blood as the source of originality, and it chiefly talks on the prominence of wisdom and morality, besides, it commends moral virtues and humane manner. Moreover, it never insults or despises other ethnicities. Wherever, due to usual reasons or differences, wars or hostilities are talked about, they aren't solely mentioned because of the love for a specific ethnicity;

furthermore, the book talks against a group of people only when a political or social difference exists.

As it is evident, these analyses prove that Shahnameh can't be properly judged based on a single or some verses as all verses in this work are connected in terms of meaning, so, they ought to be interpreted in the context of their stories. In order to examine the view and mindset of Shahnameh concerning the homeland and patriotism, some more accurate analyses can be conducted and its approach and ideological framework, together with other meaning are necessary to be described. Finally, it should be noted that although Shahnameh has been read across the world for many centuries, the topic of nationalism has come to the fore recently and in the contemporary era. It can be said that the aforementioned dimension of Shahnameh came to be known broadly following the announcement of the Ferdowsi Millennial Celebration by Reza Shah Pahlavi in 1934. Shortly after that announcement, new research on Shahnameh gave it the title of patriot or lover of the homeland, and this approach created some new views and ideas around Shahnameh.

GİRİŞ

Fars edebiyatının edebî türlerinden biri olan hamasenin en önemli örneği Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sidir. *Şâhnâme*, kendi döneminin edebî üslubunun temsilcisi olarak hamasenin özelliklerini haiz olmasından dolayı kaynak eser mahiyetinde asırlardır edebiyatçılar tarafından önemsendiği gibi tarihçiler ve sosyologlar gibi farklı araştırmacıların da ilgi odağı olmuştur.

Şâhnâme araştırmaları kapsamında öne çıkan konulardan biri ise bir millî destan eseri olma sebebiyle *Şâhnâme*'de "vatanseverlik" konusudur. Fakat söz edilen vatanseverlik çerçevesinde kastedilen "vatan" temasının ayrıntılı bir şekilde ortaya konulduğu bir çalışmaya daha az rastlanılır. Kimi çalışmalarda vatan kelimesi üstü kapalı ve genel bir anlamda kullanılmış ve bazı çalışmalarda ise muhatabın anlayış ve takdirine bırakılmıştır.

Şâhnâme'nin vatanseverlik yönünden söz edilince vatan kavramının detaylı incelenmediğinden ve belli bir tanım elde edilmediğinden dolayı bu vatanseverliğin mahiyeti kimi zaman bir ipham perdesi altında kalmakta, kimi zaman ise abartılı vasıflarla gerçeklikten uzaklaşmaktadır. Hâlbuki *Şâhnâme*'nin en bariz vasıflarından sayılan vatanseverlik konusunu daha gerçekçi bir çerçevede anlamak, *Şâhnâme*'nin tamamına dair daha derin bir bakış açısı kazandıracaktır. Diğer yandan vatan kavramının üstlendiği rol açısından gerekliliği ve önemi, ayrıca *Şâhnâme* ile ilgili diğer konuları da etkileme olasılığı göz önünde bulundurularak hakkında kapsamlı bir şekilde tahlilî çalışmalar yapmak anlamlı görünmektedir.

Şâhnâme'de vatan teması hakkında geniş ama belli kapsamı olan bir tanım elde etmek için bu kavramın hikâyelerde nasıl ele alındığını ve beyitlerde nasıl işlendiğini incelemek ve Firdevsî'nin bakış açısını keşfetmek en iyi yoldur. Bu bağlamda farklı beyitlerde vatan konusu ile ilgili yaklaşımından örnekler verilerek birkaç konu başlığı altında bu yaklaşıma açıklık getirmeye çalışılacaktır.

Öncelikle *Şâhnâme*'nin konuyu ele alış şeklini etkileyen türü ve kalıp itibarıyla özelliklerini tanımak son derece önemlidir. Fars edebiyatı genel anlamda hamase (epic), gınâî (lyric), ta'limî (didactic) ve temsilî (dramatic) olmak üzere dört farklı kategoride ele alınır.¹ *Şâhnâme* edebî tür açısından bir hamase örneğidir. Hamase kelimesi Arap lügatinde bir işte şiddet ve sertlik anlamına gelen “حمس” kökünden türemiş “حماسة” kahramanların hiddetli ve şiddetli hareketlerine atfedilerek zamanla “شجاعه” (cesaret) anlamında kullanılmıştır, zira şüca ve cesur olan kişi savaş meydanında hiddet ve kudret ile düşmanla karşı karşıya gelir.² Bu şekilde bir kavmin savaş meydanında hikâyelerini, kahramanlıklarını ve iftiharlarını içeren ve cesur pehlivanlarını anlatan şiirlere “hamase şiiri” denilmiştir.³

Hamasenin içeriğini oluşturan ve bir milletin bütün fertlerini farklı asırlarda dahi ilgilendiren yüce ve mühim meseleler; bir milliyetin şekillenmesi, istiklâlin kazanılması ve düşmanlara karşı savunma gibi önemli millî olaylar veya kötülöklere karşı savaşmak gibi felsefi meselelerden ibarettir.⁴ Hamase edebiyatı genel anlamda bir millet ve onlara ait olan kültürleri, değerleri, toprakları, inançları ve olmazsa olmaz dedikleri her şeyi yaşatmak, yüceltmek ve korumak ile ilgili görkemli bir anlatış olduğu anlaşılmaktadır. Özetle “Hamase milletlerin hüviyetine dayalı yaşayış tarzı ve nihayetinde ölüm biçimidir.”⁵

Hamasenin bir “kahraman”ı vardır; alışılmışın dışına çıkmak anlamına gelen “Hark-ı âdet”, efsanevi ve mitolojik unsurları bulunur; ayrıca bütün bunlar millî bir boyutta ve bir topluluğun değerler sahnesinde gerçekleşmektedir. Hamase, kişisel bir hikâye olamaz, ancak bir milletin ihtişamını anlatabilmektedir.⁶

1. EDEBİYATTA VATAN KAVRAMININ YANSIMASI

Edebiyat ve şiire yansıyan aşk, yalnızlık, ölüm, yaratıcı ile irtibat ve hakikat arayışı gibi insanın ferdî hayatını ilgilendiren temaların yanı sıra içtimai hayatın önemli meseleleri de edebiyata konu olmuştur. Bu içtimai meselelerin en önemlilerinden birinin “vatan” teması olduğu söylenebilir zira millet olarak bir araya gelmiş bir topluluğun sosyal hayatının temel taşı oluşturan şey onların hüviyet ve kimlikleri, dolayısıyla bu kimliği tanımlayan ait oldukları topraklardır.

1.1. Vatan Kavramının Anlamı: Kökü Arapça olan “vatan” kelimesinin öz Türkçe karşılığı “yurt” olup “bir halkın üzerinde yaşadığı, kültürünü oluşturduğu toprak parçası”⁷ anlamına gelmektedir. Aynı zamanda “Edebî metinlerde ‘kişinin doğduğu, yerleştiği, barındığı ve yaşadığı yer’ manasına gelir.”⁸ Farsça kökenli karşılığı ise “میهن” (mihen) kelimesidir.⁹

İnsanoğlu, kendine ait bildiği yurt ve vatanına sevgi ve bağlılık duyar, bu da beşerin en önemli duygularından birisidir. Bilinçaltında bulunan bu sevginin temeli psikolojik olarak insanın beslendiği, onunla iç içe hissettiği ve başlangıç noktası olarak bildiği için “Ana” sevgisine benzemektedir. Belki de bu benzerlikten dolayı vatan bir anneye teşbih edilmiş ve edebiyatta “Ana vatan” ve “مام وطن” olarak kullanılmıştır. Bilimsel açıdan bakıldığında insanın vatana dair duygularını açıklayabilecek tanımlar, psikoloji terimleri arasında görünmemektedir lakin genel olarak anne ve evlat arasında kurulan bağ ile vatana bağlılık benzetilmektedir.

Belki de Kur’ân-ı Kerim’de “yurt anlamına gelen Mevâtın, Diyar ve Bilâd kelimelerinin”¹⁰ kullanılması ve öyle bir kavramın tanımlanması insanın fitraten kendine bir yer belirleme isteğini meşrulaştırmak için yeterlidir. Ayrıca insanın ‘vatan arayışı’ bir nevi onun nereden geldim nereye gidiyorum soruları, insanın asıl geldiği cihan-ı ezeli ve döneceği Hazret-i Hak huzuru gerçeklerinin bir tecellisi olarak kabul edilebilir. Yani bu nedenle insanoğlunun nereye ait olduğu bilinçaltında ve ruh dünyasında önemlidir.

İnsanın geldiği yer ve hayatının başladığı yere bir kutsallık yüklemesi fitraten ve içgüdüsel bir şekilde gerçekleşir. İnsan Anne ve babasının beslendikleri topraktan oluşmuşçasına, soludukları hava ruhuna esmişçesine vücudunun her zerresinde o yere bir bağlılık hissetmektedir. Kadim İran inancına göre vatan insanoğluna tatlı gelecek şekilde yaratılmıştır:

“Ahura Mazda Spitama Zerdüşt’le konuştu ve şöyle dedi: ben her ülkeyi, o ülkede hayran kalınacak bir şey olmazsa bile, sakinleri için şirin bir şekilde yarattım. (Avesta)”¹¹

1.2. Vatan Kavramının İşleyiş Biçimi: Düşünme kabiliyeti olan insanoğlu yaratılışı itibarıyla düşüncelerini paylaşmak istemektedir. Dış dünyayla irtibat kurmak, diğer insanlarla bir şekilde iletişim hâlinde olmak fitratında vardır. Bu nedenle de önce konuşarak daha sonra yazıyı keşfedip yazarak bunun yollarını bulmuş ve her gün geliştirmiştir. “Olay, düşünce, duygu ve hayallerin dil aracılığıyla sözlü veya yazılı olarak biçimlendirilmesi sanatı”¹² yani edebiyat da bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Edebiyatın türleri arasından hamase ilk şekillenen yapı olmuştur zira “İnsanoğlu şahsî duygularını beyan etmeden önce etrafındaki dünyaya dair

duygularını yansıtmaya çalışmıştır. Başka bir deyişle beşer, nesnel bir cihanı anlattıktan sonra öznel bir cihanı anlatmaya teşebbüs etmiştir.”¹³ Bu şekilde düşüncelerini aktarmak isteyen insan, edebiyata başvurmuştur ve aşk, yalnızlık, ruh, saadet, kemal ve irfan gibi ferdî konulardan önce, yaşadığı yer, bir parçası olduğu topluluklar, yaşam ve var olma mücadelesi, tanrılar ve onlarla ilişkisi ve kahramanlar gibi ilk muhatap kaldığı şeyleri tasvir etmeye başlamıştır. Bu şekilde insanın etrafındaki muhit, doğduğu ve yaşadığı yer onun ilgi duyduğu bir konu hâline gelmiş, edebiyata yansımaya başlamış ve başından itibaren “vatan” kavramı edebiyatın en önemli temalarından biri olmuştur.

Fakat vatan temasının eski edebiyatta bugünkü şekliyle kullanılmadığını, farklı bir format ile ve dolaylı bir şekilde işlendiğini vurgulamak gerekir. Vatan bir tema olarak edebiyatta işlenmesine rağmen bir terim olarak mevcut olmayıp bir ismi yoktu. Bu kavramın kullanılması sadece bu anlamı ifade eden farklı ibarelerden anlaşılmaktadır. Örnek olarak Türk kültüründe vatan kavramı Türk namının olduğu ve bayrağının dalgalandığı yer olarak algılanıp şiirlere yansımıştır:

Daha deniz, daha müren / Gün tuğ olsun, gök kurikan (Oğuz Kağan Destanı)

Oğuz Kağan Destanı’nda geçen bu cümle “Türklerin başlarında bir kağan oldukça güneşi bayrak, göğü de çadır kabul ederek her yeri ‘vatan’ yapabileceklerinin ifadesidir”¹⁴:

Eski Fars edebiyatında vatanın ilk olarak “zadgâh, yurt ve memleket” anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Firdevsî başta olmak üzere Ferruhî-yi Sistânî, Enverî, Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân, Nâsır-i Hüsrev gibi büyük şairler de İran topraklarından söz etmişlerdir.¹⁵ Bu bağlamda vatan kavramı İslam’dan önce ve sonra genelde bir milletin doğduğu ve yaşadığı yer anlamına gelen hep var olan en güçlü kullanım olmuştur. Özellikle 3. ve 4. yüzyılda vatan kavramı kavmiyet anlamı taşımıştır. Vatan teması Ferruhî’nin şiirinde bir memleket anlamında doğrudan İran ismiyle işlenmiştir:

هیچ شه را در جهان آن زهره نیست کو سخن راند ز ایران بر زبان¹⁶

Yok, cesareti olan bir padişah bu cihanda/ Öyle ki İran’ın adını alacak ağzına

Fakat bu kavram zaman içerisinde farklı biçimlerde kullanılmıştır. Vatan teması 5. yüzyılda kavmiyet eksenli değil, İslam ve din eksenli tanımlanmaya başlamıştır. Bu şekilde “İslami vatan” şiirlere yansımış ve günümüze kadar da yansımaya devam etmiştir. Bu düşünceyi muasır şairlerden İkbâl Lahûrî’nin şiirinde görmek mümkündür. O soy ve kavmiyeti terk edip Müslüman kimliğine bürünmek gerektiğini savunmaktadır:

نه افغانيم و نى ترك و تتاريم چمن زاديم و از يك شاخساريم^{۱۷}

Ne Afgan 'iz ne Türk'üz ne de Tatar/ Aynı çemendeniz ve bir ağaçtaki dallar

Selçuklulara denk gelen o dönemde hâkim olan düşünce ve revaçta olan felsefi ekoller etkisinde millî duygular o denli zayıfladı ki şiirde mitolojik öğeler ve İran'ın etnik özelliklerinin değeri yok denecek kadar azaldı. Hamase şiirleri benimsenmediği gibi küçük düşürüldüğü ve tahkir gözüyle bakıldığı gerçeği Emîr Mu'izzî'nin şiirine şu şekilde yansımıştır:

من عجب دارم ز فردوسی که تا چندان دروغ از کجا آورد و بیهوده چرا گفت آن سمر^{۱۸}

Firdevsi'nin bunca yalanına şaşkınm/ Nereden getirdi ve boşu boşuna neden o efsaneyi söyledi¹⁹

Tasavvuf edebiyatında ise vatan kavramı farklı bir anlamda değerlendirilmektedir. Tasavvufî düşünceye göre bu maddi cihanın bir asaleti olmadığı gibi vatan, insanın ruhunu kafes gibi geçici olarak esir eden bu dünya değil, cihan-ı ahirettir. “Hazret-i Mevlânâ'nın düşüncesinde vatan ne insanın soy ve etnik olarak bağlı olduğu yerdir ne de doğup büyüdüğü topraktır, belki insanın asıl ait olduğu yer ruhunun meskeni yani âlem-i hakikattir”²⁰:

از دم حب الوطن بگذر مه ایست که وطن آنسوست جان این سوی نیست^{۲۱}

Vatan sevgisi sözünü geç durma/ Çünkü vatan o taraftır bu taraf değil can!²²

Bu anlamların yanı sıra gınâi edebiyatta ve âşıkane şiirlerde vatan ‘sevgilinin diyârı’ ve ‘kûy-i yâr’ anlamında kullanılır. Hafız-i Şirazi'nin vatan anlayışı bu yöndedir:

هوای کوی تو از سر نمی‌رود آری غریب را دل سرگشته با وطن باشد^{۲۳}

Bulunduğun yerin hevesi çıkmıyor aklımdan/ Garibin perişan gönlü ayrılmaz vatandan

Vatan kavramı bugünkü şekil ve anlamıyla, belli etnikler, ırklar ve sosyal yapıların belirli siyasi sınırları içerisinde yaşadığı ülke manasında, nasyonalizm ve milliyetçilik akımları etkisinde 17. yüzyılın sonlarına doğru dünya edebiyatına girmiş ve Avrupa modernizm dalgalarıyla birlikte 19. yüzyılda doruğa ulaşmıştır.²⁴ Bununla birlikte vatan teması artık özel bir isim ile ve bir edebî terim olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Dünya edebiyatı ile beraber Türk ve Fars Edebiyatları da bu akımdan etkilenmiş ve vatan sevdası yeni kalıbına dökülerek dile getirilmeye çalışılmıştır. Örneğin Türkiye’de Tanzimat Dönemi’ne denk gelen ve Namık

Kemal, Tevfik Fikret, Ziya Gökalp, Mehmet Akif Ersoy gibi büyük şairlerin temsil ettiği dönemde vatan kavramı şiirlerde belirginleşmiştir²⁵:

*Âmâlimiz efkârımız ikbâl-i vatandır/ Serhaddimize kal'a bizim hâk-i
bedendir (Namık Kemal)²⁶*

İran edebiyatında ise vatan kavramı milliyet ve siyasi sınırlarla belirlenmiş topraklar anlamında kullanılan ve Meşrutiyet Dönemi'ne denk gelen bu akımın temsilcileri Mîrzâde-i İşkî, Mîrzâ Agâ Hân-i Kirmânî, Ârif-i Kazvînî, Ferruhî-i Yezdî ve Meliku's-şu'arâ-yi Bahâr olmuştur. Bahâr vatanına böyle seslenmektedir:²⁷

ای خطه ی ایران مهین ای وطن من ای گشته به مهر تو عجین جان و تن من²⁸

*Ey! İran toprakları, mihen, ey bana ait vatan/ Ey! Senin aşkın ruhuma,
tenime karışan*

2. ŞÂHNÂME'DE VATAN TEMASI

Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sindeki kadim İran ve Aryâyî kavminin yurdu üzerinden yapılan tasvirin Fars edebiyatında vatan kavramının ilk tezahürü olduğunu söylemek mümkündür.²⁹ Firdevsî kadim İran tarihine, ecdadına ve hüviyetine dair net bir tasvir ortaya koymakta ve *Şâhnâme* kadim İran'ı daha önce hiç olmadığı kadar ayrıntılı bir şekilde resmetmektedir. Firdevsî ele aldığı hamasi eserini kültür ve hüviyetini aktarmak amacıyla devam ettirmiş ve amacını bir an olsun gözden uzak tutmamıştır. Firdevsî bilinçli bir şekilde içerik ve hikâyeleri oluşturduğu hamasi eserin mahiyetine uygun bir biçimde şekillendirmiştir ve diğer yandan içinde olan vatanseverlik duygusuyla hareket etmiştir. Bu bağlamda *Şâhnâme* hem kalıp, şekil ve içerik açısından hem konu ve verilen mesaj açısından bütünüyle bir milli destanın özelliklerini taşımakta ve bu çerçevede değerlendirilmesi gerekmektedir.

2.1. Bir Milli Hamase Eseri Olarak *Şâhnâme*: *Şâhnâme*'yi nitelik açısından analiz etmek ve kapsam ve çerçevesini belirtmek, onun mana dünyasının kapılarını aralamaya yardımcı olacaktır.

Ebu'l-Kâsım Firdevsî hamasi bir eser yaratan ilk şair değil aksine milli kahramanlık destanlarını nakleden bir geleneğin mirasçısıdır. Kadim İran'ın millî hamasesini kaleme almaya karar verdiği zaman, büyük şair Dakikî'nin başladığı fakat sadece 1000 beyit söyledikten sonra öldürüldüğü için yarıda kalan beyitlerini devam ettirmiştir. Firdevsî *Şâhnâme-yi Ebu Mansurî*'ye ek elindeki bütün Pehlevîce metinlere kaynak olarak kullanmıştır.³⁰ Bu bilgiden yola çıkarak kendinden önce başlatılan hamasi yazıların aktarılması geleneğini devam ettirdiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca Firdevsî'nin dayandığı geçmiş tecrübesi ve başlattığı işin aile mirası olması onun sıradan bir şair olmadığı gerçeğini gözler önüne sermektedir.

Firdevsî ve atalarının toprak ağası (dihkan) olduğu bilinmektedir.³¹ Onun “dihkan” tabakasına ait olması eğitilmiş ve asil bir kişi olduğunu ortaya koymaktadır. Zira “Kadim İran geleneğinde dihkanlar zengin ve mümtaz bir tabaka olup İran’ın tarihî rivayetler ve millî kültürel değerlerini muhafaza etmişlerdir. Ebu Mansurî’nin dediği gibi ‘bu padişahlık onların elindeydi’.”³²

Devletşâh-i Semerkandî tamamen farklı bir hikâyede Firdevsî’nin gençken ödül almak için şiirler söylediğini, Gazne’ye gittiğini ve orada bizzat Gazneli Sultan Mahmud’un emri üzerine *Şâhnâme*’yi yazmaya başladığını anlatmıştır.³³ “Hamid Vehbî”³⁴ gibi bazı Osmanlı tezkire yazarlarının da görüşlerini bu şekilde nakletmelerine, büyük olasılıkla bu rivayet sebep olmuştur. Lakin genel olarak bu anlatım araştırmacılar tarafından benimsenmemiştir ve gerçekten uzak bir ihtimaldir. Zira Firdevsî’nin kendi sözlerinden anlaşıldığı üzere *Şâhnâme*’ye 370/980 yılında başlamıştır hâlbuki Sultan Mahmud 387/997 yılında tahta oturmuştur.³⁵ Gerçek şu ki Firdevsî tamamen bilinçli bir şekilde genelde şifahi mevcut olan zengin bir milli hamaseyi kadim İran kültürü ve tarihine duyduğu merak ve sorumluluk neticesinde yazmaya başlamıştır.

Dihkan bir aileden gelen ve hayatını dihkan olarak sürdüren Firdevsî de kendisi *Şâhnâme*’de dihkanları cesur, yüce, bilgin ve mert olarak tanımlamakta ve defalarca dihkanlardan rivayetler aktardığını ifade etmektedir:

یکی پهلوان بود دهقان نژاد دلیر و بزرگ و خردمند و راد^{۳۶}

Bir pehlivan vardı dihkanzâde/ Cesur, yüce ve bilgin, mert ve azâde

Bir diğer yandan büyük hamase-serâ şair Firdevsî’nin *Şâhnâme*’yi nazmetmeye karar verme nedeni; zaman, mekân ve dönemin özellikleri bu esere dair temel zihniyeti oluştururken dikkate alınacak mühim ayrıntılardır. *Şâhnâme*’nin yazıldığı hicri 3. yüzyılın sonlarında, Sâsânilerden sonra uzun zamandır merkezi bir İran padişahlığı kurulmamış ve İslamiyet’in İran’a girişinden sonra Arapların etkin hâkimiyeti altında bulunmaktaydı. Her ne kadar ilk başta İranlılar ve Araplar arasında bir sorun yaşanmadıysa da daha sonra İranlılar onlara karşı gelmeye başlamıştır. İki asır boyunca Emevî ve Abbasî hilafeti zamanında Arapların Mevalî politikası yani Arap ırkını üstün sayıp diğer milletlere ikinci derece vatandaş muamelesi yapmalarından dolayı İranlılar kendi istiklallerini geri kazanmak için girişimlerde bulunmuşlardır. Firdevsî’nin de mensubu olduğu “Şuûbiyye”³⁷ yani Arap karşıtı hareketinin de bu doğrultuda şekillendiği söylenmektedir.

Birçok araştırmacı dönemin siyasi ve içtimai şartlarının edebiyat üzerinde etkili olduğu ve ona yön verdiği kanaatindedir. Bu doğrultuda şairlerin de şartlardan etkilenecek eserlerini oluşturduklarını iddia ederek bu durumu şöyle özetlerler: “Bu dönemde şairler Fars şiirini Arapça’nın etkisinden kurtarmaya

çalışmışlardır.”³⁸ Bu bağlamda *Şâhnâme*’nin yazılış nedenleri arasında da aynı görüş ön plana çıkmaktadır ve Firdevsî’yi bir milliyetçiliğin temsilcisi olarak niteleyen yaklaşım, onun *Şâhnâme*’yi Fars şiirini yabancılara karşı yüceltmek adına yazdığını savunmaktadır.

Her ne kadar o dönemde milliyetçilik günümüzde kullanılan şekliyle söz konusu olmayıp, bu anlatımın modernizm ile birlikte ortaya çıkan bir yorum olduğu aşikâr ise de Firdevsî’nin millî bir hamase yazarak İranlıların kültür ve medeniyetlerini korumayı hedeflediği tezine engel teşkil etmemektedir. Zira bütün asırlarda insanların medeniyetlerini korumaya ve aktarmaya çalıştıkları inkâr edilemez. Tarih boyunca toplumlar, zaman içerisinde değişen şartlara maruz kalan kültür, dil ve edebiyat gibi değerlerini koruma çabaları içerisinde olmuşlardır.

2.2. *Şâhnâme*’nin Vatan Algısı: Arapça olan vatan kelimesi *Şâhnâme*’de kullanılmamıştır. Vatan kelimesi yerine Farsça karşılığı olan “Mihen” kelimesi ise bir iki yerde kullanılmışsa da konumuza uygun bir anlam yüklediği söylenemez. “İran” ismiyle bilinen Firdevsî’nin konu aldığı vatan da coğrafya açısından tam olarak belirlenmesi zordur bu nedenle *Şâhnâme*’de anlatılan İran tam olarak bir coğrafya, bir toprak parçası değil belki bir semboldür.

Daha önce vurgulandığı gibi 18. yüzyılın başlarında Avrupa’daki modernleşme ile birlikte başlayan ve bütün dünyada modern çağın gereksinimleri yani toplum hayatı, özgürlük ve bağımsızlık gibi idealist düşüncelerle edebiyata giren vatan kavramının ondan önce bir literatür terimi olarak mevcut olmadığı bilinmektedir. Bu bağlamda *Şâhnâme* içerisinde zadgâh ve bir millete ait topraklar tema olarak var olmasına rağmen bu temaya bir üslup dâhilinde bilimsel ve teknik açıdan bir isim verilmemektedir, aksine zımnen işlenen bir konudur.

Şâhnâme’nin ana teması olan vatanın gerçekte tam olarak ne olduğunu bilmek, özellikle *Şâhnâme* araştırmalarında tartışmalara yol açan Firdevsî’nin vatansızlık konusunu açıklığa kavuşturmak için son derece önemlidir.

Şâhnâme’nin baştan sona anlatmaya çalıştığı kavram yani vatan, onun düşüncesinde saklı bir sırdır. “Genel bir incelemenin neticesinde anlaşılacağı üzere *Şâhnâme*’de anlatım biçimi, bütün rivâyî kalıpları gibi bir mecazdır.”³⁹ Temsili anlatım hem hamase kalıbının özelliklerinden hem de Firdevsî’nin kendi sözünü dolaylı bir şekilde ifade etmekle bilerek seçtiği bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Firdevsî *Şâhnâme*’nin başlangıç bölümünde kitabın yazılış hakkında bilgi verirken “Sen bu kitabı yalan ve efsane sanma.” diyerek bazı olayların mantık ve akıl yoluyla açıklanabileceğini ve bazı olayların da keşfedilmesi gereken sırlar olduğunu vurgulamaktadır:

از او هر چه اندر خورد با خرد دگر بر ره رمز معنی برد^{۴۰}

Bunda olabildiği kadarı akıl ile/ Geri kalanı ise anlaşılır rumuz ile

Burada rumuzdan kastedilen şey bir bulmaca veya imalı ve kinayeli söylem değil, anlatımların ötesinde olan ve çerçevelere sığmayan değerlerdir, örneğin *Şâhnâme*'de "İran" bir sırdır. Onu bulmak için *Şâhnâme*'nin bütün dokusunu açmak gerekir. *Şâhnâme*'deki İran her zaman anlaşıldığı şeyin ötesidir. Bir zaman veya mekânı belirlemez. Bütün asırlarda bu isme bağlı olanların içindedir sırrın anlamı.⁴¹

Neticede İslam mektebinde eğitilmiş bir hekim ve âlim olarak itidal ve akılcılık çerçevesi dışına çıkmayan Firdevsî vatan temasını bir sır gibi sunmak ile herkesin kendi kapasitesine göre idrak edebilmesini sağlamayı, bu şekilde kısıtlamaları ortadan kaldırarak evrensellik ve ölümsüzlük bahşetmeyi ve çağları aşacak bir şümule ulaştırmayı hedeflemektedir. "Nitekim Firdevsî'nin ideolojisine göre onun dünya-vatanlık savunucusu olduğuna inanan araştırmacılar vardır."⁴²

Şâhnâme'de vatan teması bir kavram kullanmadan, bilavasıta özel ismi yani "İran" kelimesi ile tasvir edilir. "İran kelimesi *Şâhnâme*'de 1400 kez kullanılmıştır. Bu benzersiz bir istatistiki veridir. Bu yoğun kullanıma göre *Şâhnâme*'ye başka isim verilecek olsaydı, 'İrannâme' en iyi isim olurdu."⁴³ *Şâhnâme*'nin 50 bin beyti içerisinde 1400 kez İran isminin tekrarlanması hakikaten şaşırtıcı bir rakamdır. Dünya edebiyatında bir ülke isminin bu ölçüde yer aldığı bir esere rastlanmak zordur. Bu bilgi incelemekte olduğumuz kavramın *Şâhnâme*'nin ana teması olduğuna en büyük kanıttır.

2.3. *Şâhnâme*'de İran: "Tahminî olarak milattan önce 2000 yılında Hindu-İranî olarak bilinen kavimler Sibiryâ bölgesinden ayrılıp Atlas okyanusu kıyılarına göç edip yerleştiler."⁴⁴ Bu kavim kendilerine "şerefli" anlamına gelen "ازی" (Erri) Latince Arya adı verirlerdi. Daha sonra onlara "ایرین" (Eyirin) Latince Aryana denildi. Pehlevî dilinde yâ-yı meçhul ile "اران" (Eran) olarak kullanıldı ve İslam Dönemi'nde Derî Farsçasında yâ-yı malum ile "ایران" (İran) yani son şeklini aldı.⁴⁵

İran kelimesi baskın anlamıyla bir ülke ismi olarak yani coğrafi sınırları belli olan topraklar anlamında kullanılmıştır. Aşağıdaki üç beyit bunun örnekleridir:

پدر بر پدر شاه ایران تویی گزین سواران و شیران تویی^{۴۶}

Kuşaktan kuşağa İran şahı sensin/ aslanlar ve atlı askerlerin seçkini sensin

به سه روز و سه شب بسان پلنگ ز ایران به مرزی دگر شد به ننگ^{۴۷}

*Bir panter misali üç gün üç gece içinde/ Çıktı İran'dan başka sınırlara
doğru utanç ile*

ز روی هوا ابر شد ناپدید بر ایران کسی برف و باران ندید^{۴۸}

*Gökyüzünden kayboldu bütün bulutlar/ İran'da görmedi kimse yağmur ve
kar*

Bir ülke ismi olarak İran kelimesi *Şâhnâme*'de ilk olarak Feridûn tarafından hükümdarı olduğu toprakları oğulları arasında paylaşırken kullanılmıştır:

از ایشان چو نوبت به ایرج رسید مر او را پدر شاه ایران گزید^{۴۹}

Sıra İrec'e gelince onlar arasından/ Babası seçti onu şah-ı İran

Feridûn padişahlığından önceki bölümlerde Keyûmers, Hûşeng ve Tehmûrs hikâyeleri geçiyor ama İran diye bir isim kullanılmıyor belki onlara mutlak anlamıyla "cihan padişahı" adı veriliyor⁵⁰:

که بر هفت کشور منم پادشاه جهاندار پیروز و فرمانروا^{۵۱}

Yedi ülkenin benim padişahı / Muzaffer cihan sahibi ve sultanı

Şâhnâme'de konu edilen İran bölgesinin jeopolitik konumu Sasaniler Dönemi'nde belirlenen coğrafya ve siyasi sınırlarla mutabık olduğu bazı araştırmacılar tarafından düşünülür.⁵² Bazılarına göre ise coğrafya açısından, mitolojik-tarihsel olayların geliştiği topraklar, Avesta'da geçen Hirmen Irmağı kıyılarında, Hamun bölgesi, Aral Gölü, Semerkant, Belh ve Sistan bölgesiyle aynıdır.⁵³ Fakat bu bilgilerin hiç birisi kesinlik içermemektedir.

Bir başka kurama göre ise İran ismi aslında kültürel bir sahaya atfedilmiştir. Firdevsî kendi döneminde siyasi sınırları şekillenmeye başlanan coğrafyanın hamasesini anlatmaya karar verince bütün Fars ve Arya kavminin ortak mirası olan medeniyetin bu bölgeye ilk göç ettiği an itibariyle oluşan hikâyelerini ele almıştır. Bu ortak kültür mirasının zenginliğinin sebebi bölgedeki bir kaç kavimin geçmişinden beslenmesidir.

Afganistanlı Tarihçi Ahmet Ali Kuhzâd eserinde yirmiye yakın şehrin ismini sayarak *Şâhnâme*'de geçen şehirlerin yüzde doksanının bu günkü Afganistan'da yer aldığını vurgulamaktadır.⁵⁴ Genel olarak o günkü İran'ın siyasi sınırları konusunda henüz ortak bir görüş mevcut değildir. Her hâlükârda *Şâhnâme* Kâbul, Belh, Semerkant, Buhârâ ve Çaç (Taşkent) şehirlerinde geçen ve halkın kültürünü barındıran hikâyeleriyle medeniyet ve tarih açısından çok geniş bir yelpazeye sahiptir.

Başka bir deyişle *Şâhnâme*'nin büyük bir kısmı bugünkü Afganistan, Tacikistan, Özbekistan ve diğer bazı ülkelerin de ortak kültür mirasını içermektedir.⁵⁵ Bu nedenle *Şâhnâme* Fars mitolojisinin örneği olup Firdevsî'nin kendi vatan anlayışını da özel bir şekilde içermektedir. Nitekim böylece bazen

araştırmacılar coğrafya bölgesi olarak *Şâhnâme*'nin sınırlarını belirlemede güçlük çekmektedir. *Şâhnâme*'de bu ayırım yapılmamış ve iç içe tasvir edilmiştir.

Bunlara ilaveten İran kelimesi kimi yerde tam anlamıyla siyasi kimliği baz alınarak, sınırları belli olan bir ülke anlamında kullanılmamıştır ve daha geniş bir şekilde İran milliyetinin zadı ve yaşadığı topraklara, kültür hazinesine ve medeniyet mirasının tamamına, yani kültürel hudutlara işaret etmektedir:

کنون خیز تا سوی ایران شویم به یاری به نزد دلیران شویم^{۵۶}

Derhâl kalk İran'a doğru gidelim/ Korkusuz pehlivanların yardımına koşalım

به میلاد بسپرد ایران زمین کلید در گنج و تاج و نگین^{۵۷}

İranzemin'i (pehlivan) Milad'a emanet etti/ Bu hazinenin anahtarını, bu tâcı, bu nigini

Şüphesiz bu anlamları net bir çizgi ile birbirinden ayırmak mümkün değildir zira bu kelimenin taşıdığı anlamlar iç içedir ve tüm onları bir arada kapsar, öyle ki zikredilen boyutların birisi ile tam olarak örtüşen ve diğer anlamları kapsam dışı bırakan bir ifadeyi beyitlerde bulmak zordur.

2.4. İranzemin, İranşehir: İran isminin *Şâhnâme*'de “zemin” ve “şehir” kelimeleriyle defalarca birlikte kullanılması dikkat çekmektedir. “Bu iki kelimenin İran’la birlikte gelmesi ona jeopolitik bir anlam katmaktadır.”⁵⁸

Zemin kelimesi toprak ve mülk anlamıyla İran ile birlikte kullanıldığında onun manevi değerler ve kültür mecmuası olarak soyut bir anlam değil belki fiziki olarak mevcudiyeti ispat edilen somut bir anlam taşıdığı anlaşılmaktadır. *Şâhnâme*'de Ferânek, Feridun'un annesi kendini tanıtırken İran ülkesinin vatandaşı olduğunu bu şekilde ifade etmektedir:

فرانک بدو گفت کای پاک دین منم سوگواری ز ایران زمین^{۵۹}

Ey dindar diye seslendi Ferânek ona/ Benim, İranzemin'den hazin bir ana

Başka bir yerde ise İran kelimesi sarahaten hudutları olan topraklar şeklinde kullanılıyor:

تو بشناس کز مرز ایران زمین یکی مرد بود نام او آبئین^{۶۰}

Bunu bil ki hudutlarında İranzemin/ Bir civanmert vardı adı Âbtîn

که افراسیاب اندر ایران زمین دو سالار کرد از دلیران گزین^{۶۱}

Afrasiyâb İranzeminin içinden/ İki lider seçti pehlivanlar arasından

نیستم یکی نامه از مرز چین به نزد برادر به ایران زمین^{۶۲}

Çin sınırlarından yazdım bir nâme/ İranzemin 'e doğru ve kardeşime

Şehir kelimesi coğrafya planlamasında insanlar tarafından kurulmuş yerleşim yeri anlamında İran ile birlikte kullanıldığı zaman ona ülke anlamı kazandırmaktadır. Kaldı ki “şehir kelimesi kadim İran ve Avesta’da siyasi bir kavram olup ülke ve saltanat bölgesi anlamına gelmektedir.”⁶³ Ve buna dayanarak *Şâhnâme*’de aynı anlamda kullanılmıştır:

چو کاوس در شهر ایران رسید ز گرد سپه شد جهان ناپدید^{۶۴}

Kavus'un İranşehir'e vardığı an/ Ordunun kaldırdığı tozdan yok oldu cihan

2.5. *Şâhnâme*'de Tasvir Edilen Vatanın Özellikleri: Daha önce geçtiği gibi vatan kavramı *Şâhnâme*’de bariz yönleriyle betimlenmiş ve İran’ın tarihine, geçmişine, kültürüne ve değerlerine ayna tutarcasına tasvir edilmiştir. İran’dan elde edilen tasvir o dönemde benimsenen algıyı sonraki nesillere sunduğu için bütün ayrıntıları ve sayılan vasıflarıyla önemlidir. *Şâhnâme*’nin beyitleri incelendiği zaman vatana atfedilen özelliklerin en önemlileri bunlardan ibarettir:

2.5.1. *Şâhnâme*'de Vatanın Yüceliği: Vatan *Şâhnâme*’de çok değerli paha biçilmez bir varlıktır. Öyle ki yer yer yüce ve ulaşılmaz olarak bilinir. Firdevsî “گنج ایران” ve “فرخنده ایران زمین” ibarelerini kullanarak sürekli onu hazine ve mübarek olarak niteleyerek değerli kılmaktadır:

سپردم به هر رمز کلاه و نگین همه لشکر و گنج ایران زمین^{۶۵}

Emanet ettim Hürmüz'e taç ve nigini/ Bütün ordu ve İranzemin'in hazinesini

ببینی بر و بوم فرخنده را همان شاه با داد و بخشنده را^{۶۶}

Görürsün ferhunde toprakları/ Cömert ve adil olan padişahı

Bu toprakların aslanlar ve padişahlar konağı olduğunu vurgulayarak ihtişamı gözler önüne serilir. “دشت یلان” ve “نشستنگه شهریاران” kelimeleri Firdevsî’nin gözünde İran’ın değerini anlatmaktadır:

همه جای جنگی سواران بدی نشستنگه شهریاران بدی^{۶۷}

Hep korkusuz askerlerin yurduydu/ Şehriyarların tahta oturduğu

چو ایران و دشت یلان و یمن به ایرج دهد روم و خاور به من^{۶۸}

Çünkü İran'ı, aslanların konağını ve Yemen'i/ Verdi İrec'e, bana ise Rum'u, Batı'yı

Diğer yandan herkes bu vatana layık değil ve sadece en iyiler onu hak eder. Bu nedenle “Cihan padişahı Feridun dünyayı oğulları arasında bölüştürdüğünde o toprakların en değerlisi yani İran’ı kendi nezdinde daha layık gördüğü küçük oğluna vermiştir”⁶⁹:

بدو داد که او را سزا دیدگاه همان تیغ و مهر و نگین و کلاه^{۷۰}

Ona verdi zira gördü liyakatini/ O kılıcı, mührü, hâtemi ve tacı

2.5.2. Şâhnâme’de Vatanın Kutsallığı: Şâhnâme’nin tersim ettiği vatan bütün ulu ve yüce değerleriyle kutsaldır ve insanların onunla bağı manevi ve ilahi bir taalluk türündendir. Bu nedenle de “Şâhnâme’ye göre vatan için savaştan kişi kutsal bir değer uğruna ölen kimseler gibi cennete gider ve şehit sayılmaktadır. Keyhüsrev Şah kendi komutanlarına Afrasiyâb ile savaşmaya giderken şöyle seslenmektedir”⁷¹:

وگر کشته گردد کسی زین سپاه بهشت بلندش بود جایگاه^{۷۲}

Bu ordudan ölürse bir kimse / Makamı olur âlâ cennette

2.5.3. Şâhnâme’de Vatanın Güzel Coğrafyası: Olayların gidişatı arasında yer yer İran coğrafyasının vasfı da yer almaktadır. Mekânlar ve bölgeleri vasfetmek Şâhnâme’de ihmal edilmemiştir ve yurdun güzelliklerini anlatan ibarelere sık sık rastlanılmaktadır:

که در بوستانش همیشه گل است به کوه اندرون لاله و سنبل است

هوا خوشگوار و زمین پرنگار نه سرد و نه گرم و همیشه بهار^{۷۳}

Bustânında vardır her zaman güller/ Dağların tepesinde laleler sümbüller

Havası hoştur yeryüzünde nakş-u nigâr/ Ne sıcaktır ne soğuktur her daim bahâr

Dikkat çekici tabirlerden biri de Firdevsî’nin vatanına cennet yakıştırmasıdır. Şâhnâme’de İran’a defalarca ‘behişt’ yani cennet sıfatı verilmiş ve güzelliği, iklimi, neşesi, kederden uzak olması sebebiyle cennete teşbih edilmiştir. Birkaç yerde ise İran’a karşı olan ve İran dışında olan diğer yerler cehennem anlamına gelen ‘nirân’ kelimesi ile ifade edildiğinden İran kelimesinin behişt kelimesiyle eşdeğer olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır:

به ایران و نیران تو دانا تری همان بر زبان بر توانا تری^{۷۴}

İran ve Nirân içinde en bilgin sensin/ Dilinin gücü işte güçlü sensin

2.5.4. Şâhnâme’de Medeniyet ve Sanat Beşiği Olan Vatan: Şâhnâme’nin vatanını özel kılan bir başka husus da onun medeniyet, kültür ve sanatıdır.

Şâhnâme'nin ideal yurdu atalarının mirasına sadık kalan, inançlı, ahlak değerlerine gerçek anlamıyla önem veren, adalete düşkün, mert ve yiğit bir halkın oluşturduğu bir ülkedir:

بکوشیم تا نیکی آریم و داد خنک آنکه پند پدر کرد یاد^{۷۵}

Çabalarız iyilik uğruna ve adl u dâd/ Ne mutlu ona ki atasının öğüdünü etti yâd

Firdevsî'ye göre bu ülkenin halkı bütün faziletlere ilaveten sanat ve hüner sahibidirler. Şâhnâme'de yer yer İranlıların bütün işlerini usulüne uygun ve en iyi şekilde bir sanat eseri gibi yaptıklarına işaret edilmiştir. Alttaki beyitte kastedilen sanat av sanatıdır ve sadık, Tanrı'ya şükretmesini bilen ve işleri kadere bırakmayıp yıldızlara inanmayan bir halkın ayrıca sanat bilmeleri ve kimseden korkmadıkları ifade edilmektedir:

هنر نیز ز ایرانیان است و بس نگیرند کرگ زیان را به کس

همه یکدلانند و یزدان شناس به گیتی ندارند ز اختر سپاس^{۷۶}

Hüner de var İranlılarda işte bu kadar/ Vahşi gergedanı bile hiç sayarlar

Hepsi bir gönüldür yaratıcıya inanan/ Cihanda yıldızlara minnet duymayan

2.5.6. Şâhnâme'de Özgürlük Sembolü Vatan: Şâhnâme çerçevesinde vatan düşmanların asla ulaşamadığı hür bir yerdir. “Azadگی” ve “ازادمدی” yani özgürlük ruhunun Şâhnâme'de en çok vurgu yapılan kavramlar arasında olduğu söylenebilir. Bu ilke Şâhnâme'nin “İyilik Tanrısı” ve “Ehri men”⁷⁷ ile ebedî savaşına uygun ve hakkın batıla karşı kazanması inancının göstergesidir. Behrâm-ı Gûr hikâyesinde İran'a “hürler” olarak hitap edilmiştir:

شوم پیش او چون فرستادگان نگویم به ایران به آزادگان^{۷۸}

Giderim bir elçi misali yanına/ Söylemem özgürlükçü halkıma İran'a

3. ŞÂHNÂME'DE VATAN SEVGİSİ

Vatan sevgisi edebiyat tarihi boyunca her zaman müvecceh, kutsal ve değerli bir konu olarak ele alınmıştır. Ana teması vatan olma hasebiyle doğal olarak vatan sevgisi Şâhnâme'de bariz bir şekilde tecelli etmiştir. Ünlü müsteşrik Nöldeke, Firdevsî hakkındaki fikrini “Şairin vatanperestliği bir çeşit mutlak manevi İran hayranlığıydı.”⁷⁹ cümlesi ile ortaya koyarak Firdevsî'nin vatanseverliğine dikkat çekmektedir.

Vatan sevgisinin çok etkin ve koyu bir şekilde Şâhnâme'ye yansıdığı inkâr edilemez fakat söz konusu vatanseverliğin çerçevesinin belirtilmesi ve doğru

algıya varılması, *Şâhnâme*'yi doğru tanımak ve abartılı görüşlerden sakınmak için önemlidir. Ayrıca bu çerçeveyi belirtirken bilimsel bir gözlem ile farklı örnekleri incelemek ve genellemeden kaçınmak gerekmektedir. Bu bağlamda *Şâhnâme*'de vatana dair sevginin ifade biçimi ve dışa vuruş tarzı beyitlerinin incelenmesiyle ortaya konulmaya çalışılmıştır:

3.1. *Şâhnâme*'de Realist Bir Bakışla Vatana Minnet Duymak: Daha önce geçtiği gibi *Şâhnâme*'de vatani temsil eden İran kelimesi 1400 kere tekrarlanmıştır. Bu benzersiz kullanım çokluğu özel ve anlamlı bir tevaccühün ifadesidir. Fakat bu çalışmada bütün *Şâhnâme* dikkatle incelendiği ve bütün beyitler tek tek okunduğu iddia edilmese de genel bir bakış ve akıllı kelime tarama olanaklarından yararlanarak yapılan inceleme sonucunda “İran’ı seviyorum.” anlamına gelen bir ibareye rastlanılmamıştır.

Şâhnâme'de İran ile ilgili sözler ve hitaplar, romantik değildir, yani “Duygu ve coşkunun aşırı ölçüde etkisi bulunan”⁸⁰ ifadelerin kullanımı görünmemektedir. Düşler ve sevgi tezahürü olan sözcüklerden de bir eser yoktur. Sayısı tabiri caizse bir elin parmaklarını geçmeyen “aşk” kelimesi ve aşk anlamında kullanılan Farsça “مهر” (mihr) kelimesi gibi romantik bir bakış ifadesi sayılan kelimeler ise vatan ve İran hakkında kullanılmamıştır.

Sevgi ve aşk ifadeleri *Şâhnâme*'de sadece halk ve padişah veya baba ve oğul gibi insanlar arasındaki duyguyu ifade etmektedir veya Zâl ve Rûdâbe, Bijen ve Menije, Rustem ve Tehmine gibi bir kadın ve erkeğin arasındaki tutkuyu anlatmak için kullanılmıştır. Bu kullanım, o dönemde ve özellikle *Şâhnâme* dilinde vatana duyulan özel duyguların, aşk şeklinde ifade edilmediğini ortaya koymaktadır.

دل زال یکبارہ دیوانہ گشت خرد دور شد عشق فرزانه گشت⁸¹

Zâl'in gönlü birden oldu divâne/ Akli gitti aşkı oldu ferzâne

Şâhnâme'yi yaratan şairin vatanına karşı bugünkü şekliyle bir sevgiden ziyade minnet ve hürmet duyguları beslediği, doğruya daha yakın görülmektedir. Bu nedenle *Şâhnâme*'nin vatana bakışı, romantik değil belki realist ve nostaljik bir bakıştır. *Şâhnâme*'de eski zamanların hikâyelerini içerdiği birkaç yerde geçmişe duyulan özlem ve özen dile getirilmiştir.

3.2. *Şâhnâme*'de Övünç Kaynağı Olarak Vatanla Gurur Duymak: *Şâhnâme*'de vatani sevmenin en bariz ifadesi onunla gurur duymak, iftihar ve övüncünü dile getirmektir. İran'ın namı ve şanı hep yüceltilmiş iftiharla dile getirilmiştir. İran'dan bahsettiği her yerde en iyi sıfatları atfederek ona değer katmıştır:

پس پشت شاه اندر ایرانیان دلیران و هر یک چو شیر ژیان^{۸۲}

Padişahın arkasında ise İranlılar/ Her biri hiddetli bir aslan gibi cesurlar

Geştâsp, Ketâyun'a "İran'a gitmek için hazırlan." dediğinde onun yiğitler yurdu olmasıyla övünmektedir:

بیاری تا ما به ایران شویم از ایدر به جای دلیران شویم^{۸۳}

Süslen de İran'a doğru gidelim/ Buradan yiğitler yurduna geçelim

3.3. *Şâhnâme*'de Vatana Karşı Aidiyet Duygusu İle Özlem Duymak:

İnsan kendini vatanına ait hissedip onunla olan bağını her zaman korumak istemektedir. Sevgi, alaka ve duygusal bağın önemli göstergelerinden biri de özlem ve hasrettir. İnsanoğlu sevdiği şey ile bir bütünlük hissi ve aitlik düşüncesi içerisinde güçlü bağlar kurmaktadır. Ondan ayrı ve gayrı olmak sevginin esasına yani bir olmaya aykırıdır. Bu nedenle *Şâhnâme*'de sevgi ile bağlı olunan vatan özlenir ve hasretle anılmıştır:

که مازندران شهر ما یاد باد همیشه بر و بومش آباد باد^{۸۴}

Memleketim Mâzenderan'a yâd olsun/ Onun toprakları hep âbâd olsun

İran'ın esâtiri kahramanlarından Siyâvuş'un İran padişahı olan babası Keykâvus ile yaşadığı ihtilaftan dolayı İran'ı terk etmesi ve vatandan uzak yaşaması *Şâhnâme*'nin en trajik hikâyelerinden biridir. Vatanını yâd ederken göz yaşlarına boğulan Siyâvuş'un hâli şöyle vafedilmiştir:

همان شهر ایرانش آمد به یاد همی برکشید از جگر سردباد

ز ایران دلش یاد کرد و بسوخت به کردار آتش رخس بر فروخت^{۸۵}

İran'ın toprakları geçti aklından/ Derin bir iç çekti hemen içinden

İran'ı yâd etti ve yandı gönlü / Alevlendi ateş misali yüzü

3.4. *Şâhnâme*'de Vatani Candan Üstün Tutmak: Yüce ve kutsal olan vatani her şeyden öncelikli ve üstün tutmak, uğruna can vermek vatan sevgisinin bir başka tezahürü olarak *Şâhnâme*'de karşımıza çıkmaktadır. Firdevsî bazı beyitlerde kendi varlığının, vatanın varlığı ve özgürlüğüne bağlı olduğunu ifade eder ve bazı beyitlerde vatan uğruna ölümü göze alabileceğini vurgulamaktadır:

نباشد به ایران تن من مباد چنین دارم از موبد پاک یاد^{۸۶}

İran'ın (pehlivanları) olmadan, olmasın benim benim/ Böyledir pâk Mubed'den öğrendiğim

Şâhnâme'de recez okumalarında, bir milletin vatanını koruma yolunda ve müdafaa sahasında hiçbir şeyini hatta canını esirgemediği şu şekilde dile getirilmiştir:

ز بهر بر و بوم و پیوند خویش زن و کودک خرد و فرزند خویش
همه سر به سر تن به کشتن دهیم به آید که گیتی به دشمن دهیم^{۸۷}

*Topraklarımız ve bağlarımız uğruna/ Kadınlar ve bebekler ve evlatlarımız da
Hepimiz kafa kafaya verip ölüme gidersek/ Cihanı düşmana vermekten evladır*

4. ŞÂHNÂME’DE VATANPERESTLİK VE NEJATPERESTLİK

Vatan sevgisini en âlâ derecesinde yaşamak vatanperestlik olarak nitelenir. Vatanı kutsal bir değer olarak savunmak, uğruna can vermek ve her şeyi feda etmek, vatanperestlik yani vatana tapmanın anlamıdır. Bu bağlamda *Şâhnâme* kelimesinin tam anlamıyla bir vatanperestlik örneğidir. Firdevsî vatanperestliğini; vatanını yüceltmek, onunla iftihar etmek, onu methetmek ve her şeyden üstün tutmak suretiyle ortaya koymuş ve tek kelimeyle vatanını sitayiş etmiştir.

Firdevsî’nin vatanperestliğinden söz edildiğinde iki farklı tepki ortaya çıkmaktadır. Birincisi onun nasyonalist bir şair olmasıyla gurur duyan hayran bir kitlenin tutumudur. İkincisi buna karşın Firdevsî’yi nasyonalist olma sebebiyle İran ırkçılığı yapmakla suçlayan eleştirel bir tavidir. *Şâhnâme*’de vatan temasını incelerken karşımıza çıkan bu iki farklı yorumun konumuza gölge düşüreceğinden izahı ziyadesiyle önem arz etmektedir.

Öncelikle nasyonalizm kelimesi ve *Şâhnâme* ile ilişkisi üzerinde durmak gerekir. Nasyonalizmin ırkçılık ile aynı anlama geldiğini varsayan anlayış *Şâhnâme*’yi şiddetle tenkit eder. İrkçılık “İnsanların toplumsal özelliklerini, biyolojik ve irksal özelliklerine indirgeyerek bir ırkın başka ırklara üstün olduğunu öne süren öğretisi”⁸⁸ anlamına gelmektedir. Bu durumda nasyonalizm, rasizm ve devamında faşizm ve şovenizme varan aşırı tutumlar arasında konumlandırılmaktadır.

Buna karşın nasyonalizm kelimesini “Maddi ve manevi açılardan millet ve ülkesinin çıkarlarını her şeyin üstünde tutma anlayışı”⁸⁹ olarak açıklayan bir kitle vardır. Eğer nasyonalizm, milliyetçilik ve ulusçuluk ile eş anlamlı olarak kabul edilirse onun menfur olan “ırkçılık” kavramından farklı olduğu savunulabilir. Bu durumda vatanperestlik kavramını fitri vatan sevgisi ve toplumsal vatana bağlılık vazifesi çerçevesinde değerlendirerek, değil meşru belki zaruri bir tutum olarak görmek mümkündür. Böylece Firdevsî hakkında yapılan ırkçılık yakıştırmaları reddedilebilir. Nitekim Rezmcû bu terimlerin arasındaki farkı vurgulayarak konuyu şöyle beyan etmiştir: “Firdevsî’nin vatan sevgisi diğer milletler ve etnisitelere hakaret ve ırkçılık rengine bürünmez. Başka bir deyişle o bir nasyonalisttir, şovenist değildir.”⁹⁰

Lakin bu yorum, nasyonalizmin milliyetçilik anlamına geldiğinin herkes tarafından kabul edilmesi şartıyla geçerli olabilirdi. Hâlbuki sosyal bilimler alanında yukarıda verildiği gibi ılımlı bir tanım ve ortak bir yaklaşım bulmak neredeyse imkânsızdır. Zira sosyal bilimcilere göre bunun gibi terimlere analitik bakmak esastır. Örnek olarak Avrupalı siyaset bilimci Andrew Heywood “Siyaset” kitabında nasyonalizmi dört kategoride değerlendirmekte ve ırkçı milliyetçiliği bu dört kategoriden biri olarak öne sürmektedir. Heywood’a göre hem Fransız karşıtı anti-sömürgeci Cezayir milliyetçiliği ve hem ırkçılığa varan Nazi milliyetçiliği, farklı iki nasyonalizm şekli sayılabilir.⁹¹ Teorisyenler farklı bakış açılarıyla nasyonalizm ideolojisine dair farklı tanımlar sunmuşlardır. Bu nedenle ortak bir tanım belirlemek ve ona göre Firdevsî’nin nasyonalist olup olmadığını kesin bir dil ile söylemek mümkün görünmemektedir.

Kaldı ki esasen nasyonalizm kavramını bu konuda kullanmak sakıncalı ve yanlış bir tutum olabilir. Nasyonalizm siyasi bir ideoloji olarak son iki yüzyılın ürünü olduğundan, Firdevsî’nin nasyonalist veya milliyetçi olduğunu söylemek teorik olarak anakronizm ve çağdışı bir kavramı klasik bir dönem için kullanma hatasına düşmektir. Dolayısıyla *Şâhnâme*’deki vatan sevgisini değerlendirirken modern terimlerin çerçevesine sığdırmaya çalışmaksızın genel ifade ile vatanperestlik ve nejatperestlik açısından değerlendirmek daha doğru görünmektedir.

Şâhnâme’de Firdevsî’nin vatanperestliği bariz bir şekilde tecelli etmiştir zira *Şâhnâme* bir millî hamase rivayetidir ve içinde bulunan İran övgüsü ve sevgisi gayet tabiidir. İranlı ünlü *Şâhnâme* araştırmacılarından Pervîz Nâtil-i Hanlerî’nin dediği gibi Firdevsî, “ز مهر ایران شور عظیمش اندر سر”⁹² İran aşkıyla kafasında büyük bir coşku olan bir şairdir.

Şâhnâme’de vatan sevgisini mübalağa ederek dile getirmek mezzum bir yöntem değildir zira hamasenin amacı zaten bir milletin değerlerini yüceltmektir. Eserin türü ve üslubuna dayalı mübalağa gibi farklı edebî sanatlar kullanmak hamasenin ruhuna uygundur. Firdevsî’nin vatan sevgisi başlı başına insani ve ahlakî değerlere aykırı değildir. Aksine itidal içinde ve makul bir yaklaşım olup aşırıya kaçmadığı sürece eleştirilere maruz kalmaz. Ancak bir eserin içeriğinde nejatperestlik yani ırkçılığın göstergeleri varsa insanlık değerlerine ters düştüğünden dolayı terk edilmeye ve unutulmaya mahkûmdur.

Bir eserde ırkçılık izlerini aramak için bazı hususları dikkate almak gerekmektedir. Irkçılığın belirtisi olan bu hususların bazıları kendi soy, kan ve ırkını üstün görmek, diğer kavimleri aşağılamak ve onlara düşman muamelesi yapmaktır. Bu özellikleri *Şâhnâme*’de aramak bu konuda bir izlenim oluşturabilmektedir:

4.1. Kan ve Irk Üstünlüğünü Savunmak: Nejatperestliğin temeli bir insanın ait olduğu etnik ve milleti yüceltme ve değerli görmekten öte biyolojik, irksal, kan ve soy özellikleri itibarıyla onu üstün görmek ve diğer etnisitelerle kıyaslayarak ayrıcalıklı saymaktır. Hâlbuki Firdevsî'nin İran soyu ve kanını öven bir beytine rastlanılmamaktadır.

“Firdevsî'nin düşüncesi millî değerleri ihya etmek ve İslam'ın insan kerametini koruyan ilkelerine zıt olarak İranlılara ‘Mevali’ adı veren mevcut baskıyı alt edip kan, ırk ve soy üstünlüğünü reddetmek ve değersiz ilan etmektir. Kendi milletinin değerini de adalet ve ahlak ilkelerine bağlı ve İslam'a mensup olmakta tarif etmektedir.”⁹³

Firdevsî bir kavmin hayranı değildir belki bir kavmi yüceltebilecek bütün ahlaki değerlere karşı hayranlığını göstermektedir. Hiç bir yerde bir kahramanı İranlı olması nedeniyle övmediği gibi ahlak değerlerini övgü ile yâd etmiş; mertlik, adalet, dürüstlük, gibi ahlaki seciyelerini takdir etmiştir. Ayrıca sürekli ahlak değerlerine sahip olmak için öğütler vermiştir:

تو را ایزد این زور پیلان که داد دل و هوش و فرهنگ فرخ نژاد
بدان داد تا دست فریاد خواه بگیری بر آری ز تاریک چاه⁹⁴

Tanrının sana bahsettiği bu fil gücü/ Bu yürek ve zekâ ve kutlu kültürü

*Yardım isteyen elinden tutasın diye verdi/ Kuyuların karanlığından
kurtarasın diye verdi*

Nitekim Firdevsî *Şâhnâme*'de bir kişiden serzenişle söz etmişse onun İranlı olmayışından değil belki zülüm, yalancılık ve hile gibi şeytani huylara sahip olmasından dolayıdır. Bir beytinde kötü insana pis, rezil ve alçak olarak bilinen ‘dev’ ve ‘iblis’ sıfatını vermiş ve onu değil soy, ırk ve sosyal konumu veya zahirî durumu yüzünden belki Tanrı'ya karşı inanç ve tutumu açısından bu sığfata layık görmüştür:

تو مر دیو را مردم بد شناس هر آنکو ندارد ز یزدان سپاس⁹⁵

*Sen kötü insanların iblis olduğunu bil/ İşte o Tanrı'ya şükretmeyen
kimsedir*

Firdevsî'nin ırk üstünlüğünü savunmadığını gösteren diğer bir örnek ise İranlı olmayan bir kişinin İranlıların hükümdarı olmasına olanak tanınmasıdır. İranlılar padişahları Cemşid'e sırt çevirince Tâzi ve Arap olan Dehhak'a yönelirler ve bu onun kavmiyet ve milliyetini önemsemediklerini göstermektedir. Daha sonra da Dehhak'ın sert bir şekilde kınanmasının tek nedeni onun halka zulmetmesi, canlarını sebepsizce alması ve kara kalbidir, ama İranlı olmaması nedeniyle asla hor görülmemiştir. Ayrıca “*Şâhnâme*’de

kimi kahramanlar gayr-ı İrânî'dir veyahut doğaüstü bir soy ve ırka sahiptirler. Millî kahraman Rüstem'in soyu bir yandan 'Anirân' ve diğer yandan 'Simurg'a dayandırılmaktadır. İraniyet ortak bir kaderdir ve birtakım anlayışların aksine herhangi bir kan, soy veya kavme taalluk etmez."⁹⁶

Düşmana karşı aynı yaklaşımı sürdüren Firdevsî, Efrasiyâb'ı cengcû ve ikinci bir padişah olarak tanıtsa da insafî elden bırakmamıştır. Onun olumlu yanlarını da görmezden gelmemiş ve güç ve kudretini övgü ile anlatmıştır:

بر و بازوی شیر و هم زور پیل و زو سایه گسترده بر چند میل⁹⁷

Aslan heybetlidir, fil gücüne sahiptir/ Yere serilen gölge de ona aittir

شود کوه آهن چو دریای آب اگر بشنود نام افراسیاب⁹⁸

Demir dağı erir denizler gibi/ Duyunca Efrasiyab'ın ismini

Bunların ötesinde Firdevsî'nin dünya görüşünü oluşturan bütün faktörler de göz ardı edilmemelidir. Birincisi İran tarih ve edebiyat geleneğindeki değerler ve onun bir şair olarak beslendiği kaynaklardır. Firdevsî, İran edebiyatının temeli olan Samaniler Dönemi eserleri ve mevcut *Şâhnâme*'lerinden İslam öncesi Orta Farsça yani Pehlevî dili, Sasaniler Dönemi eserleri, Zerdüştilerin kutsal kitaplarına kadar bütün kaynaklardan yararlanmışır.⁹⁹ Bu kaynakların tamamı öyle ahlak ve edep ile iç içedir ki edebiyat etimolojisi bile edep ve ahlak kavramlarından ayrı incelenemez. İran'nın İslam öncesi edebiyatının çok sayıda zengin ahlak içerikli "öğüt" edebiyatı örneklerini sahip olması bunun ispatı sayılmaktadır.¹⁰⁰ İşte bunun gibi bir temele dayanan vicdanın hâkim olduğu bir edebiyattan etkilenerek eserini yazan Firdevsî insanın yüceliğini, eşitlik ve yardımlaşma değerlerini yansıtmakta olup başkalarını küçük düşürmek ve bencillik yapmak gibi ahlak dışı tavırlardan uzak durmaktadır.

İkincisi de Firdevsî'nin kişiliğini oluşturan ilim ve bilgi seviyesi, inandığı din, felsefî mektep ve yaşam tarzıdır. Firdevsî'nin zamanının birçok ilmi hakkında bilgi sahibi olduğunu Nöldeke, Takîzâde, Furûzânfer ve Şîrânî gibi önde gelen araştırmacılar savunmaktadır.¹⁰¹ Nitekim bu mesele bazı büyük âlim ve ârifin sözlerinden anlaşılmaktadır. "Senâî ve İmam Ahmed Gazzali gibi birçok âlim onun bilgi birikiminden dolayı ona 'Hekim' lakabı vermiştir."¹⁰² Bunun gibi ilim ve kemal sahibi bir hekime evrensel ahlak değerlerine dahi aykırı olan ırkçılık meselesini nispet etmek abes görünmektedir.

Ayrıca Firdevsî'nin Müslüman olduğu bilinmektedir. *Şâhnâme*'ye Allah'ın adı ve İslam Peygamberi'nin methi ile başlaması buna delalet edebilir. Eserinin her yerinde açık bir şekilde görülen tevhit ve ölüm sonrası hayatına inancı da onun itikatlı bir Müslüman olduğunu göstermektedir.¹⁰³

بنام خداوند جان و خرد کز این برتر اندیشه بر نگذرد^{۱۰۴}

*Can ve akli yaratan Allah'ın adıyla/ Zatından yüce bir ilham akıldan
geçmez asla*

O, itikatlı bir Müslüman olmasından dolayı İslam'ın temel ahlaki usulü ve Peygamber Efendimiz'in vasiyetlerinde yer alan "Siyahın beyaza ve beyazın siyaha bir üstünlüğü yoktur." öğretileriyle aşına olmalıdır. Tevhidî bir görüşe sahip olan Firdevsî bir milletin kıymetini ahlak ve amellerine bağlı olarak değerlendirmektedir.

4.2. Diğer Etnik Unsurları Tahkir Etmek: Nejatperestlik kendi ırkını başkalarından üstün görmek ve diğer bütün etnisite ve kavimleri hakir görmek ve aşağılamaktır. *Şâhnâme*'de gayr-ı İrani olan kişilere tahkir içeren hiçbir ifade yer almamıştır. Firdevsî kendi vatanını ve kültürünü methetmiş, yüceltmiş ama bu esnada başka kültürleri aşağılamamıştır.

Şâhnâme'nin vatanperestliği kör bir taassuba dayalı bir ırkçılık değildir. Zira kendi vatani İran'ı methederken başka memleketleri ve halklarını hor görmemiş ve hakaret etmemiştir. Bunun aksini ispatlayan bir çalışmaya rastlanmamaktadır.

Firdevsî'yi eleştirilere maruz bırakan ve başka kavimlere hakaret ettiği söylemini ortaya atan örnek, avam nezdinde ona nispet edilen Araplarla ilgili küçümseyici bu beyitlerdir:

ز شیر شتر خوردن و سوسمار عرب را به جایی رسیده است کار

که تخت عجم را کند آرزو تقو بر تو ای چرخ گردون تقو^{۱۰۵}

Deve sütü ve kertenkele yemekten/ Araplar öyle bir yere mi varmışlar

*Acemin tac-ü tahtına mı göz dikmişler/ Yazıklar sana ey dünya yazıklar
olsun*

Ne zaman yayılmaya başladığı bilinmeyen bu beyitler kimi zaman akademisyenler tarafından da benimsenmiştir. Örneğin bu çalışmada eserinden istifade edilen Rezmî, Firdevsî'nin Araplardan nefret ettiğini söyler ve bu beyitler için Julius Mohl tashihi *Şâhnâme*'yi kaynak gösterir hâlbuki bu nüshanın orjinalinde söz konusu beyitler mevcut değildir.¹⁰⁶ Rezmî'nun çalışması, kapsamlı ve detaylı olması nedeniyle çok değerli olsa da içinde bu beyitlerin Firdevsî'ye ait olduğunu doğrulayan kaynaklara yer vermemesi, ayrıca onun diğer bölümlerde Firdevsî'nin mezhebî taassupları hakkında abartılı ve aşırı tutumu, çalışmasının bilimselliğine gölge düşürmektedir. Onun, Araplara hakaret içeren beyitler hakkındaki yorumlarını aynı sebepten şüpheyile karşılamak veyahut reddetmek mümkündür.

Söz konusu beyitler Moskova nüshasında bulunmadığı ve sonradan eklemeye olduğu birçok ünlü *Şâhnâme* araştırmacısı tarafından ispat edilmiştir. O araştırmacılardan birisi Abulfez Hatibî de özel bir çalışmanın sonucunda, Moskova nüshası ve kaynak olarak kullanılan Celal Hâlikî Mutlak tashihine dayanarak Arap karşıtı olan beyitlerin Firdevsî'ye ait olmadığını açıklamıştır.¹⁰⁷

Şâhnâme hakkında abartılı görüşlere sahip bazıları Firdevsî'nin Arapları sevmediğinden ötürü *Şâhnâme*'de sadece Farsça kelimeler kullanıldığı ve Arapça kelime bulunmadığı söylemlerini ortaya atmaktadırlar. Fakat bir zamanlar bayağı kabul gören “*Şâhnâme*'de asla Arapça kelime yoktur.” inancının aksine araştırmalar *Şâhnâme*'de tam olarak 865 adet Arapça kelime kullanıldığını ve Firdevsî'nin sadece milletin en önemli kültür öğelerinden olan Fars dilini korumak amacıyla dil kullanımını konusunda özen gösterdiğini ortaya koymaktadır.¹⁰⁸

Bunlara ilaveten dikkat çekici bir ayrıntıya değinmek gereklidir. *Şâhnâme* hakkında özgün tespitleri olan Mahmud Umidsâlâr bazı araştırmacıların *Şâhnâme*'ye dair bilgilerini birkaç meşhur hikâyeye münhasır olduğundan yüzeysel bulur ve eleştirir; bunun yanlış anlaşılmalara sebep olabileceğini vurgular. O, *Şâhnâme*'nin muazzam yapısı ve bu yapıda bulunan düzen, denge ve kararlılık hakkında şöyle der: “Bana göre bu kitabın içindeki düzen ve teselsül öyledir ki bir hikâyenin yeri dahi değişse anlam ve iç gramer düzeninin ikisi de zedelenir.”¹⁰⁹ Dolayısıyla *Şâhnâme*'de mevcut olan genel bir gidişat ve sabit bir tutum tarzı gereğince eğer bir kavim veya etnisiteye karşı hakaret veya düşmanlık bulunsaydı bu bütün *Şâhnâme*'de baş gösterirdi. Oysaki *Şâhnâme*'nin tamamında bu izlenime ve bu yönde hâkim olan bir hissiyata rastlanmamaktadır.

4.3. Yabancıyı Düşman Bellemek: *Şâhnâme*'nin yabancıyı düşman bilmesi ve kin duyulması bütün yabancılara değil belki sadece vatanın topraklarına saldıranlara yöneliktir. Düşman diye anılanlar İran'ın sınırlarını ihlal etmek isteyen ve onun için bir şekilde tehdit sayılan kimselerdir. Bunun dışında hiçbir millete sırf bir ırka mensup olma nedeniyle düşman vasfı atfedilmemiştir.

Henüz hükümet ve siyasi coğrafyalar icat edilmeden önce ve milletlerarası dünya çapında bazı anlaşmalar yokken hâkimiyetler bölgesel ve padişahlık şeklinde oluşur ve hükümdarların topraklarını genişletmek amacıyla fetihler yapma istekleri doğrultusunda sınırlar sürekli değişirdi. Bu konu eski zamanlarda olağan bir durum olup zaman zaman farklı milletler arasında çatışmalara sebep olmuştur. Bu münakaşalar esnasında karşı karşıya gelen her taraf diğerini düşman olarak niteler ve ona karşı savunmaya geçerdi. Yani insanlık tarihinde bütün milletler için kendilerinin çıkarlarını tehdit eden kimseler düşman olarak adlandırılmış ve bu normal bir durum olarak değerlendirilmiştir.

Şâhnâme'nin düşman anlayışı ili ilgili en çok tartışılan örneği *Şâhnâme*'de düşman olarak yâd edilen Turanlılar ile ilgilidir. Türkler olarak bilinen Turanlılar ile İranlıların *Şâhnâme*'nin rivayetine dayanarak düşman olduklarını öne sürenler bu düşmanlığı ezeli ve ebedî bir husumet gibi göstererek mazide kalan ihtilafları bugüne taşımaya çalışmaktadırlar.

Öncelikle eski zamanlarda bir düşmanlık söz konusu olsa bile bu beşer tarihi boyunca normal bir hadise olup sadece İranlılar ve Türkler arasında değil bütün hükümdarlıklar arasında gerçekleşen bir olaydır. Farklı fitratlar üzerinde yaratılan insanların görüş ayrılığı yaşamalarından daha tabii ne olabilir ki? İranlılar, Türkler, Araplar, Rumlara ve diğer milletler kimi zaman birbirlerine karşı savaş içinde olmuşlardır ve bu tarihin kaçınılmaz gerçeğidir. Hâlihazırda bile devletler arasında anlaşmazlıklar söz konusu olabilir ve farklı olaylar karşısında farklı tavırlar sergileyebilirler. Bazı durumlarda yan yana durur bazen de muhalif olurlar. Bu insanoğlunun münasebetlerinde doğal karşılanmaktadır. Sonuç olarak milletlerin tarihinde kimi zaman bir düşmanın var olması başlı başına ırkçılık yapma göstergesi sayılmamaktadır.

Kaldı ki bazı *Şâhnâme* araştırmacıları özellikle *Şâhnâme*'de geçen Turanlıların Türkler olmadığı tezini savunurlar. Tacikistanlı edebiyatçı Mirza Molla Ahmet ise Nöldeke'nin İran-Turan düşmanlığı tezini reddeder ve o tarihte Türklerin daha o bölgeye gelmediklerini, milattan önce 7. yüzyıla kadar Orta Asya'da sadece İranlı ve Sakaların yaşadığını, *Şâhnâme*'de adı geçen Turan'dan kastedilenin Türkler olmadığını savunmaktadır.¹¹⁰ Bu görüşe karşın bazı araştırmacılar, Turanlılardan kast edilen kesin olarak Türklerdir deyip bunun için birçok neden sapsalar dahi bu tez ispatlanmış değildir. Bu iki görüşün yanı sıra Turan kelimesinin farklı anlamlarda kullanıldığını savunan üçüncü bir görüş vardır. Örneğin Zebihullah Safâ'ya göre "Her ne kadar *Şâhnâme*'nin bazı yerlerinde Turan ve Türkistan'ın aynı anlamda kullanıldığı olmuşsa da bu kavram her zaman tek bir anlamda kullanılmamıştır ve Turanların aslında Ariyi kavminden ve İran'ın akraba topluluğu oldukları çıkarımı ağır basıyor."¹¹¹ Tabi ki bu yorumların doğruluğu tartışmaya açıktır.

Diğer yandan Firdevsî ve Gazneli Sultan Mahmud arasında geçen hikâye bu düşmanlık tartışmalarının ateşini geçen bunca zaman içerisinde körüklemiştir. Firdevsî eserini 408/1018 yılında bitirince, İran ve Afganistan yani o dönemin büyük Horasan ve civarındaki bölgelerinin hükümdarı olan Gazneli Sultan Mahmud'a sunmuştur. Sultan Mahmud Firdevsî'ye eserinin değerine lâyık bir ödül vermemiştir. Sultan Mahmud'un *Şâhnâme*'ye beklenen ilgiyi göstermemesinin sebebi kesin olarak bilinemese de sarayda sultanın etrafındakiler tarafından gereken beğeni ve desteği alamadığı için mahcur kaldığı kuvvetle muhtemeldir.

Bazı araştırmacılar bunun sebebi hakkında, kötü niyetli kişilerin haset ve kin ile öne sürdükleri Firdevsî'nin Şîî ve Râfîzî olması veya bazı söylemlere göre eserinde Türklerle ilgili küçük düşürücü ibareler kullanmış olması gibi bazı tahminlerde bulunmuşlardır.¹¹² Firdevsî'nin hayatı ve *Şâhnâme*'nin akıbeti ile ilgili mevcut çelişkili ve yetersiz bilgiler halk arasında bunun gibi bazı anlatımların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hâlbuki Firdevsî *Şâhnâme*'nin başlangıç bölümünde baştan sona Sultan Mahmud'un methini içeren beyitlerine "Cihânı yaradan bu âlemi var edeli, onun gibi bir hükümdar ortaya çıkmadı." sözleriyle başlamış ve devamında şöyle demiştir:

جهاندار محمود شاه بزرگ به آبخور آرد همی میش و گرگ¹¹³

Cihân sahibi büyük Mahmud Şâh/ Toplar kurdu kuzuyu bir çeşmenin başında

Nizâmî Arûzî'nin *Çehâr Makale*'sinde¹¹⁴, Muhammed Avfi'nin *Lubâbu'l-elbâb*¹¹⁵ tezkiresinde ve birçok klasik kaynakta Firdevsî'nin mükâfat ve ödül alma umuduyla ve yoksulluk nedeniyle eserini Gazneli Sultan Mahmud'a sunduğu söylenmiştir. Lakin onun şahsi menfaat peşinde olmadığı ve bu hareketi kendi eserini koruma amacıyla yapılmış bir eylem olduğu düşüncesi doğruya daha yakındır. Firdevsî'nin eserini, istinsah masraflarını karşılayabilecek maddi ve manevi güce sahip olan bir padişaha sunması örf ve âdete uygun bir şekilde verilmiş bir karardır. Nitekim klasik Fars şiiri döneminde şairlerin kitaplarını ve divanlarını bir padişaha atfetmeleri âdetten sayılmaktaydı. Nizâmî Arûzî şiir ve edebiyat konusunda en eski kaynaklardan biri sayılan *Çehâr Mekâle*'sinde bu konuya bu şekilde değinmiştir: "Eski bir gelenek ve uzak geçmişe dayanan bir ahd ve yemindir, öyle ki müellifin söze girmeden önce, kitabın dibâçesinde hünkâra sena etmekten bir parça ve memduha dua etmekten bir şemme izhar etmesi mahut bir gelenek ve gidilmiş bir yoldur."¹¹⁶ Ayrıca bu takdim, edebî eserlerin muhafaza ve istinsah edilmesi konusunda ancak bir padişahın destek olması için yapılmaktaydı.

Neticede Firdevsî'nin Sultan Mahmud'tan şahsî beklentileri olmadığı ve ona büyük bir hükümdar olarak övgüler yağdırdığı göz önünde bulundurulursa Sultan Mahmud'un *Şâhnâme*'ye değer vermeme nedeni konusunda yürütülen tahminler ve *Şâhnâme*'ye yapılan ırkçılık yakıştırmaları ortadan kalkmış olacaktır. Mehmet Kanar bu durumu şu şekilde özetlemiştir: "Ödülün gecikmesi ve Firdevsî'ye nasip olmaması halk arasında bu tür rivayetlerin çıkmasına sebep olmuştur denilebilir. Zira Turanlılar ile İranlıları efsanevî İran hükümdarlarından Ferîdun'un oğullarından Tûr ve İr'in soyundan getirmek suretiyle bu iki halkı kardeş sayan Firdevsî *Şâhnâme*'de Gazneli Mahmud'u göklere çıkarır ve Keyânî (hükümdarlar) tahtının gerçek vârisi ve şahı sayar. Ayrıca Firdevsî'nin Şîî olmakla birlikte *Şâhnâme*'sinde dört halifeyi övmesi, Sultan Mahmud'un ona karşı kötü davranmaması için yeterli bir sebeptir. Sultan hakkında hicviye yazması da muhtemelen ödülün gecikmesiyle ilgilidir."¹¹⁷

Ayrıca Sultan Mahmud'un *Şâhnâme*'ye karşı tavrı eğer içeriği ile ilgili olsaydı kalıcı olurdu hâlbuki Sultan Mahmud'un daha sonra fikrinin değiştiği bilinmektedir. Tûs'a dönen Firdevsî kalan ömrünü kendi şehrinde geçirmiştir ve *Tezkiretü'ş-şu'arâ* ve birçok tezkire kitabına göre "hicri 411 (1022 m.) yılında"¹¹⁸ ve Hamdullah Mustevfi gibi bazılarına göre "hicri 416 (1027 m.) yılında"¹¹⁹ vefat etmiştir. Kaynaklar bilittifak, Sultan Mahmud'un daha sonra pişman olup ona gönderdiği altın yüklü kervanın şehrin bir kapısından girerken, Firdevsî'nin cenazesinin diğer kapıdan çıktığını nakletmişlerdir.

Bütün bunlarla birlikte *Şâhnâme* hikâyelerinde düşman kavramının tam olarak nasıl yorumlanabileceği tartışma konusu olsa dahi *Şâhnâmenin* baş hikâyesine dayanarak açık ve net olarak ele geçen bilgiye göre büyük padişah Feridun, cihânı üç oğlu arasında paylaştırdı, Rum ve batı topraklarını Selem'e, Turan ve Çin topraklarını Tur veya diğer adıyla Turec'e, İran ve Neyzeverân bölgesini İrec'e verdi.¹²⁰ Bu taksim etme şeklinden de anlaşılacağı üzere *Şâhnâme*'nin bütün hikâyelerinde hükümdarlar kardeştir. Kavga etseler bile bu gerçek değişmeyecektir.

Sonuç

Araştırmacılar tarafından Fars dilini yaşatan ve koruyan bir edebiyat şâheseri, ayrıca sağlam ve güvenilir bir tarih kaynağı ve kendine özgü ideolojisini ortaya koyan bir siyasi felsefe eseri olarak nitelenen *Şâhnâme*'nin destanlarının şekillendiği sahne yani vatan, hâliyle geniş ve kapsamlı bir kavram olmalıdır. Nitekim *Şâhnâme*'nin metninden yola çıkarak coğrafya sınırları belli olan toprakları belirlemek veya tarihî ve siyasi olayların kapsamında İranlıların yurdu olarak gösterilecek bir bölgeyi saptamak güçtür. Vatan kavramı *Şâhnâme*'de İran ismiyle karşımıza çıkmaktadır ve İran diye bilinen bu vatan bir sır gibidir.

Kapsamı ne olursa olsun bu vatan yani o dönemdeki Fars kavminin medeniyetini üzerinde kurduğu ve kök saldıği topraklar *Şâhnâme*'ye göre kutsaldır, yüce ve değerlidir, özlenir, övünç ve gurur kaynağıdır ayrıca akıl ve itidal çerçevesinde sevilir ve uğruna can verilir.

Şâhnâme'de göze çarpan vatanseverlik bir İran milliyetçiliği olarak algılanmaktadır. Bu yorum bir yandan doğru olabilir zira *Şâhnâme* varlık felsefesi itibarıyla milletini ve medeniyetini yüceltmekle yükümlüdür ve eğer aşırı ifadeler kullanıldıysa da edebiyatın kaçınılmaz büyüğü ve abartılı edebî sanatlarının yol açtığı bir olaydan ibarettir. Lakin ırkçılığa varma iddiası noktasında daha dakik analizler ve detaylı bir bakış gerekmektedir. *Şâhnâme* beyitlerini bir bütün halinde incelemek yerine sadece bazı beyitlerden yola çıkarak bir tespit bulmak gerçeklikten uzaklaşmaktır. *Şâhnâme*'yi anlam bütünlüğünü bozmadan bağlantılı hikâyeler olarak okuyanların hikâyelerde

işlenen vatan sevgisinin göstergelerinden rahatsız olmaması ve baskın bir dayatma hissetmemesi bu esere yansıyan vatanseverliğinin ırkçılık boyutuna ulaşmadığı yönünde bir kanaat oluşturabilmektedir.

Şâhnâme'nin akıl ve vicdana dayalı vatanseverliği ırk üstünlüğü üzerine değil ahlak faziletleri üzerine kurulması, başka kavimlere hakaret içermemesi ve her yabancıyı düşman olarak tanımlamaması gibi hususlar da bu kanaati pekiştirmektedir.

Şâhnâme kendinden sonraki dönemlerde her zaman destansı hikâyeleriyle ilgi odağı olmuştur fakat milliyetçi yanıyla örnek oluşturması modern edebiyat araştırmaları kapsamında bilinçli bir şekilde ortaya konan yeni bir yaklaşımdır.

Firdevsî'nin 1000. doğum günü münasebetiyle Rıza Şah tarafından 1934 yılında İran'da düzenlenen "Firdevsî'nin Bininci Yılı Kutlamaları"¹²¹ ile birlikte İran medeniyetini dünyaya tanıtmaya hareketi başlatılmış ve *Şâhnâme* araştırmalarında yeni bir dönemin de başlangıcı olmuştur.¹²² Bu kapsamda İranlıların Firdevsî'ye vatan âşığı ve vatanperest lakapları takmaları ve *Şâhnâme*'yi İran aşkıyla yazılmış bir eser olarak tanıtmaları bu izlenimi yeni araştırmalarda koyulaştırdığı ve yeni bir algı oluşturduğu söylenebilir.

Bu konu başlığı daha derin araştırmalara ihtiyaç duymakta ve burada varılan sonuçlar daha fazla irdelenmeye gerektirmektedir. Edebiyat araştırmalarının bir geleneği olarak araştırma süresince hoşgörü ve insafa riayet etmeye ve hata olasılığının her zaman var olduğunu göz önünde bulundurmaya çalışılmıştır. Her hâlükârda "Mana şairinin kalbinde saklıdır."¹²³

Kaynakça

- Anuše, H. ve diğerleri (1376 hş). *Ferhengnâme-yi edeb-i Fârsî*. (I- II). Tahran: Sâzmân-i Çap ve İntişârât.
- Atalay, M. (2018). *İran edebiyat tarihi (başlangıçtan Gaznelilere kadar)*. İstanbul: Demavend.
- Avfî, M. (1906). *Lübâbü'l-elbâb*. (I, nşr. Edvard Browne). Leiden.
- Aydınlû, S. (1396 hş). *Ferhengvâre-yi lugât ve terkibât-i Arabî-yi Şâhnâme*. Tahran: Suhan.
- Balcı, M. (2016). *Taşa kazınmış sözler (İslam öncesi Fars öğüt edebiyatı)*. İstanbul: Büyüyenay.
- Cemâlzâde, M. A. (1345 hş). “Vajegân-i Arabî der Şâhnâme”. *Vahid*. (Sayı: 32). Tahran.
- Çağrıçı, M. (2012). “Vatan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (XLII, s. 563) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Devletşâh-i Semerkendî. (2011). *Şair tezkireleri (Tezkiretu's-şu'arâ)*. (N. Lugal, Çev.) İstanbul: Pinhan.
- Durmuş, İ. (1997). “Hamase”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (XV, s. 437) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Enverî, H. (1389 hş). “İran der Şâhnâme”. *Mecelle-yi Buhârâ*. (Sayı: 77-78). Tahran.
- Ferruhfâl, R. (2017). *Der hazret-i râz-i vatan (İran ve İraniyyet der metn-i edeb-i Fârsî)*. Fransa: Âsû.
- Gökmen, G. (2018). “Mu'izzî'nin Şiir Dünyası”, Kırıkkale-Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüleri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kırıkkale.
- Hâfız-i Şirâzî. (1376 hş). *Divan-ı Hâfız*. (tsh. Allame Kazvini- Kasım Gani). Meşhed: Barbud.
- Hâlikî Mutlak, C. “Firdevsî”. (S. Âydınlû, Çev.) *Mecelle-yi Nâme-yi Encumen*. (sayı: 7/1)
- Hudâdâdiyân, E. (1386 hş). *Tarih-i İran-i bâstân*. (I). Tahran: Suhan.
- Heywood, A. (2019). *Siyaset*. (F. Bakırcı, Çev.) İstanbul: Felix Kitap.
- Hatibî, A. (1384 hş). “Beyt-hayi Arap-sitizâne der Şahnâme”. *Mecelle-yi Neşr-i Dâniş*. (sayı. 21). Tahran.

- Kanar, M. (2010). “Şâhnâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (XXXVIII, s. 289-290). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kanar, M. (1996). “Firdevsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (DİA, XIII, s. 125-126). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kuhzâd, A. A. (2009). *Afganistan der Şâhnâme*. Kabul.
- Kurt, A. (2009). “Tanzimattan günümüze Türk şiirinde vatan teması”. *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*. (sayı. 1). Ankara.
- Mevlânâ, C. B. (1339 hş). *Divân-i kulliyât-i Şems (Divân-i Kebîr)*, (tsh. Bedi‘uz Zamân Furûzânfer). Tahran: İntişârat-i Dânişgâh-i Tahran.
- Mevlânâ, C. B. (1385 hş). *Mesnevî*, (tsh. Reynold Nicholson). Meşhed: Âvâ-yi Rânâ.
- Mevlânâ, C. B. (2017). *Mesnevî*. (A. Karaismailoğlu Çev.) Ankara: Akçağ.
- Molla Ahmet, M. (1388 hş). *Biyâ ta cihân ra be bed nesporim*. Tahran: İntişârat-i Emirkebir.
- Muctehidzâde, P. (1381 hş). *Coğrâfiyâ-yi siyâsi ve siyâset-i coğrâfiyâ-yi*, Tahran: İntişârat-i Semt.
- Muctehidzâde, P. - Kâvendî Kâtip, A. (1392 hş). “İran, İrânşehir, İrânzemin der şî‘r-i Firdevsî”. *Faslnâme-yi Mutâl‘ât-i Millî*. (sayı. 53). Tahran.
- Muharremî, R.- Pûrhâlis- Şerifi. (1395 hş). “Tebelvûr-i mefhûm-i İran der Şâhnâme”. *Faslnâme-yi Mutâl‘ât-i Millî*. (sayı. 66). Tahran.
- Muştakmîhr, R.- Edebi. (1386 hş). “Bâztâb-i ‘anâsur-i hamâsi der gazaliyyât-i Şems”. *Faslnâme-yi Dânişkede-yi Edebiyât ve ‘Ulûm-i İnsânî-yi Urumiye*. (sayı. 3). Urumiye.
- Nizâmî Arûzî. (1347 hş). *Çehâr makâle (Şâhkâr-hayi edeb-i Fârsî)*, (tsh: Perviz Nâtel Hânlerî- Zebihullah Safâ). Tahran: İntişârat-i Emir Kebir.
- Nöldeke, Th. (1327 hş). *Hamâse-yi millî-yi İran*. (Bozorg-i Alevi, Çev.) Tahran: İntişârat-i Sepehr.
- Pârsâ, K. (1390 hş). *Mefhûm-i vatan der mutûn-i manzûm-i mu‘teber-i edeb-i Fârsî gabl ez hamle-yi Moğol*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisnas Tezi). Şehit Bihişti Üniversitesi İrânşinâsî Bölümü. Tahran.
- Rezmcû, H. (1381 hş). *Kalemrov-i edebiyât-i hamâsi-yi İran*. (I-II). Meşhed: Pejuhişgâh-ı Ulum-i İnsani.
- Sa‘dî-yi Şîrâzî. (1396 hş). *Divan-ı gazelliyat-ı Sa‘dî-yi Şîrâzî*. (tsh. Huseyin İlâhî Kumşei). Tahran: Hâne-yi Ferheng-i Guyâ.

- Sarı, M. (2016). “Divân şiirinde vatan”, *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi*. (sayı. 5). Diyarbakır.
- Safâ, Z. (1333 hş). *Hamâse sorâyî der İran*. Tahran: İntişârat-i Emirkebir.
- Firdevsî, A. (1374 hş). *Şâhnâme*. (I- III). (tsh. Julius Mohl). Tahran: Gulistân-i Kitâb.
- Firdevsî, A. (2009). *Şâhnâme*. (I). (N. Lugal Çev.) İstanbul: Kabcacı.
- Firdevsî, A. (2016). *Şâhnâme*. (II). (N. Yıldırım, Çev.) İstanbul: Kabcacı.
- Şefî‘i Kedkeni, M. R. (1389 hş). “Telakkî-yi kudemâ ez vatan”. *Mecelle-yi Buhârâ*. (sayı.75). Tahran.
- Şemisâ, S. (1374 hş). *Sebk-şinâsî-yi şi‘r*, Tahran: İntişârat-i Firdevsî.
- Şehbâzî, A.- Meliksâbit M. (1391 hş). “Olgû-yi berrisî-yi zebân-i hamâsî”, *Pejuhiş-i Zebân ve Edebiyât-i Fârsî*. (sayı. 24). Tahran.
- Şefî‘i Kedkeni, M. R. (1352 hş). “Enva‘-i edebî ve şi‘r-i Fârsî”. *Hired ve Kuşîş*. (sayı. 11-12). Tahran.
- Türk Dil Kurumu. (2009). *Türkçe sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.
- Temimdârî, A. (1379 hş). *Kitâb-i İran (Tarih-i edeb-i Fârsî)*. Tahran: İntişârat-i eL-Hudâ.
- Umitsâlâr, M. (1381 hş). *Custâr-hayi Şâhnâme-şinâsî*. Tahran: Bunyâd-i Mevkufât-i Afşâr.
- Vehbî, H. (1301). *Meşâhir-i İslam*. (I). İstanbul: Neşr-i Mihran.
- Yıldırım, N. (2017). *İran edebiyatı-başlangıçtan İslamiyete kadar*. İstanbul: Pinhan Yay.
- Yıldırım, N. (2017). *Fars mitolojisi sözlüğü*. İstanbul: Kabcacı Yay.
- Zerşinâs, Z. (1382 hş). *Zebân ve edebiyât-i İran-i bâstân*, Tahran: İntişârat-i Defter-i Pejuhiş-hayi Ferhengî.

¹ Muhammed Rıza Şefî‘i Kedkeni, “Enva‘-i Edebî ve Şi‘r-i Fârsî”, *Hired ve Kuşîş*, Sayı: 11-12, Tahran 1352 hş. , s. 96-119.

² Zebihullah Safâ, *Hamase Sorayi der İran*, İntişârat-i Emir-kebir, Tahran 1333 hş., s. 16.

- ³ Daha tafsilatlı bilgi için bk. İsmail Durmuş, “Hamase”, *DİA*, XV, s. 437; Ayrıca: Hasan Anuşe ve diğerleri, *Ferhengnâme-yi edeb-i Fârsî*, II, Sazman-i Çap ve İntişarat, Tahran 1376 hş. , s. 533.
- ⁴ Safâ, *Hamase Sorâyi der İnan*, s. 3-4; Ayrıca bk. Kazım Yetiş, “Destan”, *DİA*, IX, s. 209.
- ⁵ Safâ, *Hamase Sorâyi der İnan*, s. 3.
- ⁶ Huseyin Rezmî, *Kalemrov-i Edebiyât-i Hamâsî -yi İnan* , I, Pejuhişgâh-i Ulum-i İnsani, Meşhed 1381 hş. , s. 39-40; Ayrıca bk. Asger Şehbâzî-Mehdî Meliksâbit, “Olgû-yi Berrisi-yi Zebân-i Hamâsî”, *Pejuhiş-i Zebân ve Edebiyât-i Fârsî*, sayı. 24, Tahran 1391, s. 147-148.
- ⁷ Türk Tarih Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Ankara 2009, s. 2201.
- ⁸ Mustafa Çağrı, “Vatan”, *DİA*, XLII, s. 563.
- ⁹ www.vajehyab.com/dekhoda, Erişim Tarihi: 29.01.2021
- ¹⁰ Çağrı, “Vatan”, *DİA*, XLII, s. 563.
- ¹¹ Nimet Yıldırım, *İnan Edebiyatı-Başlangıçtan İslamiyete Kadar*, Pinhan Yay, İstanbul 2017, s. 168 (Dipnot).
- ¹² *Türkçe Sözlük*, s. 600.
- ¹³ Ahmed Temimdârî, *Tarih-i Edeb-i Fârsi (Kitâb-i İnan)*, İntişarat-i el-Hudâ, Tahran 1379 hş., s. 137.
- ¹⁴ Ali Kurt, “Tanzimattan Günümüze Türk Şiirinde Vatan Teması”, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, sayı:1, 2009, s.108.
- ¹⁵ Bk. Şefî‘i Kedkenî, “Telakkî-yi Kudemâ ez Vatan”, s. 5.
- ¹⁶ Ferruhî-yi Sistânî kasideleri, 133. Kaside, *Ganjoor*, <https://ganjoor.net/farokhi/divanf/ghasidefk/sh133/>, Erişim Tarihi: 15.02.2021.
- ¹⁷ İkbâl-i Lahuri, Peyâm-i Meşrik, *Ganjoor*, <https://ganjoor.net/iqbal/payam-mashregh/sh84/>, Erişim Tarihi: 10.02.2021.
- ¹⁸ Emir Mu‘izzî kasideleri, 160. Kaside, *Ganjoor*, <https://ganjoor.net/amir/ghasa/sh160/> Erişim Tarihi: 15.02.2021.
- ¹⁹ Gökhan Gökmen, “Mu‘izzî‘nin Şiir Dünyası”, Kırıkkale-Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüleri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 80 ve 521, Kırıkkale 2018.
- ²⁰ Rezmî, *Kalemrov-i Edebiyât-i Hamâsî -yi İnan*, I, s. 306; Ayrıca bk. Şefî‘i Kedkenî, “Telakkî-yi Kudemâ ez Vatan”, s. 8.
- ²¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, 4/2211, s. 676, Balıkçılar ve Gölçükteki Üç Balık Hikâyesi.
- ²² Adnan Karaismailoğlu, *Mesnevî Mevlânâ Tercümesi*, Akçağ, Ankara 2017, s. 534.
- ²³ Hâfîz-i Şîrâzî, *Divân-i Gazelliyât*, 160.Gazel, s. 113.
- ²⁴ Şefî‘i Kedkenî, “Telakkî-yi Kudemâ ez Vatan”, s.2.
- ²⁵ Mehmet Sarı, “Divân Şiirinde Vatan”, *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi*, Sayı: 5, 2016, s. 210-211.
- ²⁶ Namık Kemal, *Antoloji*, <https://www.antoloji.com/vatan-sarkisi-2-siiri/>, Erişim Tarihi: 28.02.2021.
- ²⁷ Şefî‘i Kedkenî, “Telakkî-yi Kudemâ ez Vatan”, s.22.
- ²⁸ Meliku‘ş- Şu‘arâ-yi Bahâr, 209. Kaside, *Ganjoor*, <https://ganjoor.net/bahar/ghasidebk/sh209/>, Erişim Tarihi: 28.02.2021.
- ²⁹ Şefî‘i Kedkenî, “Telakkî-yi Kudemâ ez Vatan”, s. 3.
- ³⁰ Temimdârî, *Tarih-i Edeb-i Fârsi*, s. 146-147; Daha tafsilatlı bilgi için bk. Mehmet Kanar, “Şâhnâme”, *DİA*, XXXVIII, s. 289-290 ve Mehmet Kanar, “Firdesî”, *DİA*, XIII, s. 125-126.

- ³¹ Nizâmî Arûzî, *Çehâr Makâle- Şâhkâr-hayı Edeb-i Fârsî*, Tsh: Perviz Nâtel Hânlerî-Zebihullah Safâ, İntişarat-i Emir Kebir, Tahran 1347 hş., s. 33.
- ³² Safâ, *Hamase Sorâyi der İnan*, s. 62-63.
- ³³ Devletsâh, *Şair Tezkireleri (Tezkiretu'ş-şu'arâ)*, (Çev: Necati Lugal), Pinhan, İstanbul 2011, s. 92-93
- ³⁴ Bk. Hamid Vahbî, *Meşahir-i İslam*, Mihran, İstanbul 1301, I, s. 1013-1017.
- ³⁵ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 9, Kitabın Başlangıcı Bölümü/Sultan Mahmud Medhi
- ³⁶ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, Tsh: Julius Mohl, Gülistân-i Kitâb, Tahran 1374 hş. , s. 5, Kitabın Kaynaklarını Derlem Bölümü.
- ³⁷ Emeviler ve Abbasiler döneminde Arap olmayan Müslümanlar arasında gelişen hareket. Emeviler döneminde mevali adıyla anılan Arap olmayan Müslümanlar Araplarla eşit sayılmıyordu. Yönetimin bu tutumu İran ve Türk kökenli Müslümanları İslamın öngördüğü eşitliğin gerektirdiği hakları almak için mücadeleye yöneltti.
- ³⁸ Mehmet Atalay, *İnan Edebiyat Tarihi- Başlangıçtan Gaznelilere kadar*, Demavend, İstanbul 2018, s. 68.
- ³⁹ Rıza Ferruhfâl, *Der Hazret-i Râz-i Vatan (İnan ve İraniyyet der Metn-i Edeb-i Fârsî)*, Asu, Fransa 2017, s. 95.
- ⁴⁰ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 5, Kitabın Kaynaklarını Derlem Bölümü.
- ⁴¹ Ferruhfâl, *Der Hazret-i Râz-i Vatan*, s. 95-99.
- ⁴² Râmin Muharremî- Pürhâlis- Şerifî, “Tebelvur-i Mefhûm-i İnan der Şâhnâme”, *Fasnâme-yi Mutal'aat-i Millî*, Sayı: 66, Tahran 1395 hş. , s. 28-32.
- ⁴³ Pirûz Muctehidzâde- Kâvendî Kâtip, “İnan, İnanşehir, İranzemin der Şi'r-i Firdevsî, s. 6-7.
- ⁴⁴ Erdişir Hudâdâdîyan, *Tarih-i İnan-i Bâstân*, İntişarat-i Suhan, Tahran 1386 hş. , I.cilt, s. 21-22.
- ⁴⁵ Safâ, *Hamase Sorâyi der İnan*, s. 23.
- ⁴⁶ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 76, Menuçihir Bölümü/ Menuçihir'in Tahta Oturması.
- ⁴⁷ Firdevsî, *Şâhnâme*, II, s. 921, Behmen'in Padişahlığı Bölümü/ Behmen'in kızı Humây'ı Veliahd Yapması.
- ⁴⁸ Firdevsî, *Şâhnâme*, III, s. 1211, Kubâd'ın Padişahlığı Bölümü/ Kubâd'ın Mezdek Dinini Kabul Etmesi.
- ⁴⁹ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 49, Feridûn Bölümü/ Feridûn'un Cihânı Oğulları Arasında Paylaşması.
- ⁵⁰ Enverî, “İnan der Şâhnâme”, s. 1.
- ⁵¹ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 12, Huşeng Bölümü/ Huşeng'in Padişahlığı.
- ⁵² Pirûz Muctehidzâde, *Coğrafiyâ-yi Siyâsî ve Siyâset-i Coğrafiyâ-yi*, İntişarat-i Semt, Tahran 1381 hş. , S. 56.
- ⁵³ Yıldırım, *İnan Edebiyatı-Başlangıçtan İslamiyete Kadar*, s. 228.
- ⁵⁴ Bk. Ahmet Ali Kuhzâd, *Afganistan der Şâhnâme*, Kabul 2009.
- ⁵⁵ Daha tafsilatlı malumat için bk. Hasan Enverî, “İnan der Şâhnâme”, *Mecelle-yi Buhârâ*, Sayı: 77-78, Tahran 1389 hş. / 2010 m.; Ayrıca Pirûz Muctehidzâde ve Abulfazl Kâvendî Kâtip, “İnan, İnanşehir, İranzemin der Şi'r-i Firdevsî”, *Fasnâme-yi Mutâlâ'ât-ı Millî*, Sayı: 53, Tahran 1392 hş. / 2013 m.

- ⁵⁶ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 164, Gerşâsp'ın Padişahlığı Bölümü/ Rustem'in Keykubâd'ı Elburz'den Getirmesi.
- ⁵⁷ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 179, Keykâvus'un Padişahlığı Bölümü/ Keykâvusun Mazenderan'a Gidişi.
- ⁵⁸ Muctehidzâde- Kavendi Kâtip, "İran, İrânşehir, İrânzemin der Şiir-i Firdevsî", s. 20.
- ⁵⁹ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 27, Dahhak'ın Padişahlığı Bölümü/ Feridûn'un Doğması.
- ⁶⁰ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 28, Dahhak'ın Padişahlığı Bölümü/ Feridûn'un Annesine Soyunu Sorması.
- ⁶¹ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 140, Nevzer'in Padişahlığı Bölümü/ Afrâsiyâb'ın İrân'a Gelişi.
- ⁶² Firdevsî, *Şâhnâme*, III, s. 1159, Behrâm-i Gûr'un Padişahlığı/ Behrâm'ın Kardeşine Mektup Yazması.
- ⁶³ Muctehidzâde- Kavendi Kâtip, "İran, İrânşehir, İrânzemin der Şiir-i Firdevsî", s. 16.
- ⁶⁴ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 202, Keykâvus'un Padişahlığı Bölümü, Keykâvus'un İrân'a Dönüşü
- ⁶⁵ Firdevsî, *Şâhnâme*, III, s. 1192, Yezdgir'in Padişahlığı Bölümü.
- ⁶⁶ Firdevsî, *Şâhnâme*, II, s. 768, Geştâsp'ın Padişahlığı Bölümü/ Geştâsp'ın Kurdu Öldürmesi.
- ⁶⁷ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 210, Keykâvus'un Padişahlığı, Afrâsiyâb'ın İrân'a Saldırması.
- ⁶⁸ Firdevsî, *Şâhnâme*, II, s. 49, Feridûn'un Padişahlığı Bölümü/ Selem'in İrec'i Kiskanması.
- ⁶⁹ Müctehidzâde, Kavendi Kâtip, "İran, İrânşehir, İrânzemin der Şiir-i Firdevsî", s.3.
- ⁷⁰ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 49, Feridûn'un Padişahlığı Bölümü/ Feridûn'un Cihânı Oğullarına Paylaşması.
- ⁷¹ Rezmî, *Kalemrov-i Edebiyât-i Hamâsi -yi İrân*, I, s. 307.
- ⁷² Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 392, Keyhusrev'in Padişahlığı Bölümü/ Keyhusrev ve Keykâvus'un Afrâsiyâb'a Karşı İşbirliği Anlaşması.
- ⁷³ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 175, Keykâvus'un Padişahlığı Bölümü/ Keykâvus'un Mâzenderân'a Gitmeye Karar vermesi.
- ⁷⁴ Firdevsî, *Şâhnâme*, III, s. 1487, Husrev Perviz'in Padişahlığı Bölümü/ Husrev Perviz'in Behrâm-i Çübine'yi Öldürmesi İçin Çin Hakanı'na Elçi Göndermesi.
- ⁷⁵ Firdevsî, *Şâhnâme*, II, s. 1056, Ürmezd Şâpûr'un Padişahlığı Bölümü.
- ⁷⁶ Firdevsî, *Şâhnâme*, III, s. 1180, Behrâm-i Gûr'un Padişahlığı Bölümü/ Behrâm'ın Çin Fağfur'unun Mektubuna Cevabı; Bu meşhur beyt farklı kaynaklarda "Hüner sadece İrânlıların elindedir" anlamına gelen "هنر نزد ایرانیان است و بس" şeklinde de yazılmıştır. Fakat Celâl Hâlikî Mutlak'ın tashihi olan nüshada bu çalışmada gelen şekliyle geçmiştir ve birçok araştırmacı bu konuda Hâlikî Mutlak ile hemfikirdir.
- ⁷⁷ "Ehrimen" iyilik tanrısının en büyük düşmanı, tüm kötülükler, karanlıklar ve adaletsizliğin kaynağıdır. Bk. Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabalcı Yay. , İstanbul 2017, s. 300-301.
- ⁷⁸ Firdevsî, *Şâhnâme*, III, s. 1169, Behrâm-i Gûr'un Padişahlığı Bölümü/ Behrâm'ın Hindistan Şahı Şengel'e Mektup Yazması.
- ⁷⁹ Nöldeke, *Hamase-yi Milli-yi İrân*, s. 81.
- ⁸⁰ *Türkçe Sözlük*, s. 1660.
- ⁸¹ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 87, Menuçihir Bölümü/ Zâl'ın Kâbilli Mihrâb'ın Yanına Gelmesi.

- ⁸² Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 73, Feridûn Bölümü/ Selem'in Başını Feridûn'a Gönderilmesi.
- ⁸³ Firdevsî, *Şâhnâme*, II, s. 768, Lohrâsp'ın Padişahlığı Bölümü/ Geştâsp'ın Kurdu Öldürmesi.
- ⁸⁴ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 175, Keykâvus'un Padişahlığı Bölümü/ Keykâvus'un Mâzenderân'a Gitmeye Karar Vermesi.
- ⁸⁵ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 311, Siyâvûş Bölümü/ Siyâvûş'un Orduyu Behrâm'a Emanet Etmesi.
- ⁸⁶ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 245, Sohrâb Bölümü/ Sohrâb'ın Rustem'le Savaşmak İçin Hazırlanması.
- ⁸⁷ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 520, Çin Hakanı Hikâyesi Bölümü/ Efrasiyab'ın Rustem'in Gelişinden Haberdar Oluşu.
- ⁸⁸ *Türkçe Sözlük*, s. 914.
- ⁸⁹ *Türkçe Sözlük*, s. 1397.
- ⁹⁰ Rezmçû, *Kalemrov-i Edebiyât-i Hamâsî -yi İnan*, s. 310.
- ⁹¹ Andrew Heywood, *Siyaset*, çev. Fahri Bakırcı, İstanbul 2019, s. 115-123.
- ⁹² Rezmçû, *Kalemrov-i Edebiyât-i Hamâsî -yi İnan*, s. 53.
- ⁹³ Rezmçû, *Kalemrov-i Edebiyât-i Hamâsî -yi İnan*, s. 56.
- ⁹⁴ Firdevsî, *Şâhnâme*, II, s. 561, Bijen ve Menije Bölümü/ Hüsrev'in Bijen Hakkında Rustem'e Mektup Yazması.
- ⁹⁵ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 538, Beyaz Dev (Ekvan) Hikâyesi Bölümü/ Rustem'in Beyaz Devi Öldürmesi.
- ⁹⁶ Ferruhfâl, *Der Hazret-i Râz-i Vatan*, s. 79.
- ⁹⁷ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 139, Nevzer'in Padişahlığı Bölümü/ Peşeng'in Menûçih'r'in Ölümünden Haberdar Olması.
- ⁹⁸ Firdevsî, *Şâhnâme*, II, s. 670, Keyhusrev ve Afrâsiyâb'ın Savaşı Bölümü/ Peşeng'in Afrâsiyâb'ın Yanına Gelmesi.
- ⁹⁹ Daha fazla bilgi için bk. Safâ, *Hamase Sorâyi der İnan*, s. 206-207-208-209-210-2011 ve Nimet Yıldırım, *İnan Edebiyatı-Başlangıçtan İslamiyete Kadar*, Pinhan Yay. , İstanbul 2017, s. 29.
- ¹⁰⁰ Daha tafsilatlı malumat için bk. Musa Balcı, Taşa Kazınmış Sözcükler (İslam Öncesi Fars Öğüt Edebiyatı), Büyüyenay, İstanbul 2016. s. 17-35.
- ¹⁰¹ Celâl Hâlikî Mutlak, "Firdevsî", çev. Seccâd Âydînlü, *Mecelle-yi Nâme-yi Encumen*, sayı: 7/1, s. 190
- ¹⁰² Rezmçû, *Kalemrov-i Edebiyât-i Hamâsî-yi İnan*, I, s. 13
- ¹⁰³ Bk. Theodor Nöldeke, *Hamase-yi Milli-yi İnan*, çev. Bozorg-i Alevî, İntişârat-i Sepehr, Tahran 1327 hş., S. 74.
- ¹⁰⁴ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 1, Kitabın Başlangıcı Bölümü/ Bismele.
- ¹⁰⁵ Rezmçû, *Kalemrov-i Edebiyât-i Hamâsî -yi İnan*, I, s. 92.
- ¹⁰⁶ Rezmçû, *Kalemrov-i Edebiyât-i Hamâsî -yi İnan*, I, s. 92-95.
- ¹⁰⁷ Abulfezl Hatibî, "Beyt-hayi Arap-sitizâne der Şâhnâme", *Mecelle-yi Neşr-i Dâniş*, sayı: 21. Tahran 1384 hş. , s. 14- 20.
- ¹⁰⁸ Bk. Muhammed Ali Cemâlzâde, "Vajegan-ı Arabi der Şâhnâme", *Mecelle-yi Vahid*, Sayı: 32, Tahran 1345 hş. ; Ayrıca tafsilatlı malumat için bk. Seccâd Âydînlü,

- Ferhengvâre-yi Lugat ve Terkibât-i Arabi-yi Şâhnâme*, İntişârat-i Suhan, Tahran 1396 hş.
- ¹⁰⁹ Mahmud Umidsâlâr, *Custâr-hayi Şâhnâme-Şinâsî*, İntişârat-i Bunyâd-i Mevkufât-i Afşâr, Tahran 1381 hş. , S. 79.
- ¹¹⁰ Mirza Molla Ahmet, *Biyâ ta Cihân ra be Bed Nesporim*, İntişârat-i Emirkebir, Tahran 1388 hş. , s. 51.
- ¹¹¹ Safâ, *Hamase Sorâyi der İran*, s. 616.
- ¹¹² Bk. Kanar, “Şâhnâme”, *DİA*, XXXVIII, s. 289
- ¹¹³ Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 9, Kitabın Başlangıcı Bölümü/Sultan Mahmud Medhi
- ¹¹⁴ Nizâmî Arûzî, *Çehâr Mekâle- Şâhkârhayi Edeb-i Farsi*, s.34-35
- ¹¹⁵ Avfî, *Lübâbü 'l-elbâb*, I, nşr. Edvard Browne, Leiden 1906, s.24
- ¹¹⁶ Nizâmî Arûzî, *Çehâr Mekâle- Şâhkârhayi Edeb-i Farsi*, s.3
- ¹¹⁷ Mehmet Kanar, “Firdevsî”, *DİA*, XIII, s. 126-127.
- ¹¹⁸ Devletşâh, *Şair Tezkireleri (Tezkiretu 'ş-şu 'arâ)*, s. 96
- ¹¹⁹ Temimdâri, *Kitâb-ı İran (Tarih-i Edeb-i Fârsi)*, s. 20; Safâ, *Hamase Serayi der İran*, s. 175
- ¹²⁰ Beytlerin tamamı için bk: Firdevsî, *Şâhnâme*, I, s. 49, Feridûn Bölümü/ Feridûn'un Cihânı Oğulları Arasında Paylaşması.
- ¹²¹ The Ferdowsi Millennial Celebration.
- ¹²² Bk. İRNA Haber ajansı, <https://www.irna.ir/news/83495981> . Erişim Tarihi: 02.03.2021.
- ¹²³ “المعنى في بطن الشاعر”